

NÜBÜVVƏTİN SONUNUN SİRRI

İslam dininin gəlişi ilə onun əbədiliyi və nübüvvət kitabının sona yetməsi elan olunmuşdur. Müsəlmanlar nübüvvətin sona yetməsini həyata keçmiş bir məsələ kimi mənimsəmişlər. Onlar üçün həzrət Muhəmməddən sonra yeni bir peyğəmbərin gəlib-gəlməməsi sual doğurmamışdır. Qurani-kərim peyğəmbərliyin sona yetməsini açıq şəkildə elan etmiş və Peyğəmbər (s) onu dəfələrlə vurğulamışdır. Yeni bir peyğəmbərin gəlməsi ideyası, müsəlmanlar arasında Allahın təkliyini, yaxud qiyaməti inkar etmək kimi, İslam inancları ilə müxalif sayılmışdır.

İslam alimləri tərəfindən bu zəmində aparılan tədqiqatlar yalnız bu ideyanın dərinliyinə varmaq və nübüvvətin sonunun sirrini kəşf etmək məqsədi daşmışdır.

Vəhy və nübüvvətin mahiyyəti bəhsinə girişmirik. Minimum bunu bilmək lazımdır ki, vəhy, batinin qeyb və mələkut aləmi ilə təmasda olaraq hidayəti mənimsəməsidir. "Nəbi" digər

insanlarla özgə bir aləm arasında əlaqə vasitəsi və həqiqətdə insan aləmi ilə qeyb aləmi arasında bir körpüdür.

Fərdi və şəxsi baxımdan nübüvvət bir insan fərdinin ruhi şəxsiyyətinin genişlənmə və yüksəliş rəmzi, ümumi baxımdan isə, insanları hidayət etmək üçün bir fərd vasitəsilə digərlərinə çatdırılan ilahi xəbərdir.

Məhz buradadır ki, xatəmiyyət ideyası bizi bir sıra suallarla üzləşdirir. O cümlədən: Görəsən peyğəmbərliyin sonu və Xatəm ən-nəbiyyindən (sonuncu Peyğəmbər) sonra yeni bir peyğəmbərin gəlməməsi, bəşəriyyətin mənəvi istedadlarının azalması və ruhi yönlərdə tənəzzülüdürmü? Görəsən zəmanə artıq qeyb və mələkut aləmi ilə təmasda ola biləcək mələkut sifətli övladlar doğmaqdan aciz olmuşmu və peyğəmbərliyin sona çatmasını elan etmək, belə bir övladları doğmaqda təbiətin sonsuz olmasını çatdırmaqdır?

Bundan əlavə, nübüvvət bəşərin ilahi xəbəre ehtiyacı olması deməkdir və bu xəbər keçmişdə dövr və zamanlardan asılı olaraq dəyişmişdir.

Peyğəmbərlərin davamlı olaraq gəlişi, şəriətin daimi dəyişməsi, səmavi kitabların sürəkli nəsx olmaları bütün bunlar bəşərin ehtiyaclarının zamanbaxan dəyişməsi və hər bir dövrdə yeni xəbər və xəbərgətirənə ehtiyacları olması səbəbindəndir. Bununla belə, nübüvvətin sonunu elan etməklə bu rabitənin birdəfəlik qırılmasını, insan aləmi ilə qeyb aləmini bir-birinə birləşdirən körpünün dağılmasını və bir daha insana heç bir xəbərin çatmamasını və bəşəriyyətin mükəlləfiyyətsiz qalacağını zənn etmək olarmı?

Bütün bunlardan əlavə, bildiyimiz kimi Nuh, İbrahim, Musa və İsa kimi şəriət sahibi olan peyğəmbərlərin arasındakı fasilə dövründə, əvvəlki şəriətin təbliğatçısı sayılan bir sıra peyğəmbərlər də gəlmişlər. Nuhdan sonra Nuhun şəriətini yayan, təbliğ edən minlərlə nəbi gəlmişdir; eləcə də İbrahim və başqalarından sonra. Təşrii¹ nübüvvətin kəsildiyini qəbul edərək İslam şəriəti ilə bütün şəriətlərə son qoyulduğunu desək də, niyə təbliğ

---

¹ Yeni şəriət gətirmə.

xarakterli peyğəmbərliklər İslamdan sonra kəsildi? Niyə hər peyğəmbərdən sonra bu qədər peyğəmbər gəlmiş, lakin İslamdan sonra hətta bir nəfər də olsa belə bir peyğəmbər gəlməmişdir?

Bütün bunlar peyğəmbərliyin sona yetməsi əqidəsindən qaynaqlanan suallardır?

Bu əqidəni təqdim edən İslam bütün bu sualları cavablandırmışdır. İslam nübüvvətin sonu ideyasını elə təzadə canlandırmışdır ki, nəinki insanda şübhə və tərəddüdə yer qoymur, hətta onu böyük bir fəlsəfə kimi formalaşdırdır. İslam nəzərindən, nübüvvətin sonu ideyası bəşəriyyətin tənəzzülü, bəşəri istedadların azalması, zəmanənin sonsuzluğu, bəşərin ilahi xəbərə ehtiyacsızlığı və bəşərin dəyişkən müxtəlif zaman və dövrlərdə ehtiyaclarına cavab verməklə ziddiyyət təşkil etmir, əslində özgə bir səbəb və fəlsəfəsi vardır.

Hər şeydən öncə xatəmiyyət ideyası ilə İslam təqdim etdiyi kimi tanış olaq, onu araşdıraq və daha sonra öz suallarımızın cavabını eşidək.

Əhzab surəsinin 40-cı ayəsində buyrulur:

﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾

*"Muhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyildir. Lakin o, Allahın Rəsulu (elçisi) və peyğəmbərlərin sonuncusudur."*¹

Bu ayə rəsmi şəkildə həzrət Muhəmmədi (s) "xatəm ən-nəbiyyin" (peyğəmbərlərin sonuncusu) ləqəbi ilə yad edir.

"Xatəm" sözü ərəb dilində hərfi mənada, nəyisə sona çatdırmaq üçün istifadə olunan şey mənasını ifadə edir. Məktubu bağladıqdan sonra üzərinə vurulan möhür də məhz bu baxımdan "xatəm" adlanır. Çünki adətən üzüyün qaşının üzərinə xüsusi ad və əlamət yazılırdı ki, elə bu şəkildə

---

¹ İslam dininin nəsx etdiyi (ləğv etdiyi) adət-ənənələrdən biri də, ərəblər və bəzi xalqlar arasında yayılmış "Oğulluq" məsələsi idi. Övladlığa götürülmüş şəxs irs və digər ailə münasibətlərində doğma oğul kimi hesab edilirdi. Hz. Rəsul (s) Zeyd ibn Harisə adlı qulluqdan azad olunmuş bir şəxsə sahib idi ki, o həm də Peyğəmbərin oğulluğu sayılırdı. Camaat adətləri üzrə Hz. Peyğəmbərdən oğulluğu ilə doğma oğlu kimi davranmasını gözləyirdilər. Necə ki onlar özləri oğulluqları ilə bu şəkildə davranırdılar. Sözügedən ayənin məzmunu belədir: Muhəmmədi aranızdakı kişilərdən (Zeyd ibn Harisə yaxud başqa bir şəxs) heç birinin atası çağırmayın; onu yalnız Allahın rəsulu (elçisi) və peyğəmbərlərin sonuncusu kimi tanıyın və səsəyin.

məktublərin üzərinə vurulduğundan, üzüyə də "xatəm" deyirdilər.

"Xatəm" sözü ilə bir kökdən olan bütün sözlər Quranda hər yerdə sona yetirmək, yaxud bağlamaq mənasını ifadə edir. Məsələn Yasin surəsinin 65-ci ayəsində belə oxuyuruq:

﴿الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَىٰ أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ
وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾

"Bu gün onların ağızlarını möhürləyirik və onların əlləri Bizimlə danışar və etdikləri əməllər barəsində ayaqları şəhadət verir."

Əhzab surəsinin 40-cı ayəsinin deyiliş tərzini özü bunu çatdırır ki, bu ayə nazil olmazdan əvvəl də İslam Peyğəmbəri vasitəsilə, peyğəmbərliyin sona çatması müsəlmanlar arasında tanınmış bir məsələ idi. Müsəlmanlar Muhəmmədi "Rəsulullah" olaraq tanıdıqları kimi, "Xatəm ən-nəbiyyin" kimi də tanıyırdılar. Bu ayə sadəcə xatırladır ki onu, filan şəxsin atalığı kimi deyil, Rəsulullah və Xatəm ən-nəbiyyin kimi səsləyin.

Bu ayə təkcə peyğəmbərliyin sonu əqidəsinin özəyinə işarə edir və ona yeni bir şey artırmır.

Hicr surəsi 9-cu ayədə belə gəlmişdir:

﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا

الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

"Şübhəsiz ki, bu kitabı Biz nazil etdik və sözsüz ki, Biz də onun qoruyucusuyuq!"

Bu ayədə misilsiz qətiyyətlə Quranın təhrif və dəyişiklikdən kənarında qalmasından söz açılmışdır.

İlahi missiyanın (risalətin) dəyişməsinin və yeni peyğəmbərlərin gəlişinin səbəblərindən biri də, peyğəmbərlərin təlimlərində və müqəddəs kitablarında baş verən dəyişikliklərdir. Bu cəhətdən artıq o kitablar və təlimlər xalqın hidayəti üçün öz səlahiyyətini əldən vermişdir. Çox vaxt peyğəmbərlər unudulmuş adətlərin dirçəldicisi və qabaqkılardan dəyişdirilmiş təlimlərinin islahedicisi olmuşlar.

Bundan əlavə, bir çox peyğəmbərlər kitab, şəriət-qanun sahibi olmayıb, yalnız kitab və şəriətə sahib olan bir peyğəmbərin davamçısı olmuşlar. Nümunə olaraq, İbrahimdən Musanın zamanına qədər və Musadan İsayaya qədər gəlmiş peyğəmbərləri göstərmək olar. Qanun və şəriət sahibi olan

peyğəmbərlər də əsasən, öncəki peyğəmbərlərin qanunlarını təsdiqləyirdilər. Peyğəmbərlərin davamlı gəlişi təkcə həyat tərzinin dəyişkənliyi, təkamülü və bəşərin yeni xəbərə və yeni hidayətçiyə ehtiyacından deyil, əsasən, səmavi kitabların, təlimlərin məhv olması, təhrifi və dəyişdirilməsindən qaynaqlanır.

Neçə min il öncə bəşər elmi və dini irsini qoruyub saxlamaqda aciz idi. Bundan artıq da ondan nəşə gözlənilmirdi. Bəşər öz dini irsinin orijinallığını qoruyub saxlaya biləcək qədər təkamülə yetişdikdə yeni bir sözün və sözçünün (yeni bir xəbərin və peyğəmbərin) gəlməsinin başlıca səbəbi aradan gedir və bir dinin əbədiliyi üçün lazım olan zəruri şərtlərdən biri artıq yaranmış olur.

Yuxarıdakı ayə Quranın nazil olması tarixindən bu yana, nübüvvət və risalətin yeniləşməsinin başlıca amilinin aradan getməsinə toxunmaqla, həqiqətdə nübüvvətin sonunun sütunlarından birinin əmələ gəlməsini elan edir.

Hamımızın bildiyi kimi, dünyanın səmavi kitabları arasında, zərrə qədər də dəyişikliyə uğramayan və tam olaraq orijinallığını saxlayan yeganə kitab Qurandır. Bundan əlavə, hz. Rəsulun xeyli miqdarda sünnəsi, zəmanənin şərinədən uzaq olaraq qəti və danılmaz şəkildə əlimizə yetişmişdir. Xatırladaq ki, bir qədər sonra izah edəcəyik ki, müsəlmanların səmavi kitabını təhrifdən qoruyan ilahi vasitə bu zamanın bəşərinin tərəqqisi və qabiliyyətidir ki, bu da öz növbəsində, bu dövrün insanının ictimai şüurunun yetkinləşməsinin göstəricisidir.

Əslində, xatəmiyyətin rüknlərindən biri, bəşərin ictimai şüurunun, öz elmi və dini irsini qoruyb özü onu nəşr, təbliğ, təlim və təfsir edə biləcək qədər yetişməsi, inkişaf etməsidir. Bu mətləb ətrafında daha sonra söz açacağıq.

Qurani büsbütün əhatə etmiş ayələrdə dünyanın əvvəlindən sonuna qədər dinin vahid olması və bütün peyğəmbərlərin bəşəriyyəti bir olan dinə tərəf çağırmaları haqda heyretəmiz sirrlər var. Şura surəsi 13-cü ayədə oxuyuruq:

﴿شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي
أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَى
وَعِيسَى﴾

"Allah: "Nuha tövsiyə etdiyini, sənə vəhy buyurduğunu, İbrahimə, Musaya, və İsayə tövsiyə etdiyini dində sizin üçün də qanuni etdi (bir din olaraq təyinləşdirdi)".

Quran hər yerdə Adəmdən Muhəmmədə (s) qədər insanları ona tərəf dəvət etdiyi bu qanunun, dinin adını "İslam" adlandırır. Məqsəd isə, hər bir dövrdə bu adla tanınması demək deyil. Məqsəd budur ki, din elə bir həqiqətə, mahiyyətə malikdir ki, onu ən gözəl tanıtdıran "İslam" kəlməsidir. Ali-İmran surəsi 67-ci ayədə İbrahim haqda buyurur:

﴿مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ
كَانَ حَنِيفًا مُّسْلِمًا﴾

"İbrahim nə yəhudi, nə də xaçpərəst idi. O haqqa yönəlmiş olan müsəlman idi."

Bəqərə surəsi 132-ci ayədə isə, Yəqub və onun övladları haqda belə deyir:

﴿وَوَصَّى بِهَا إِبْرَاهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَا بَنِيَّ إِنَّ
اللّهَ اصْطَفَى لَكُمْ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ
مُسْلِمُونَ﴾

"İbrahim və Yəqub öz oğlanlarına belə vəsiyyət etdilər: Allah sizin üçün din seçdi, siz də ancaq müsəlman olaraq ölməlisiniz!"

Bu barədə Quran ayələri xeylidir, bütün bu ayələri qeyd etməyə lüzum yoxdur.

Şübhəsiz ki, peyğəmbərlərin bəzi qanunlarda və şəriətlərdə bir-birləri ilə müəyyən fərqləri olmuşdur. Quran dini vahid bilməsinə baxmayaraq, eyni zamanda şəriətlərin, qanunların fərqliliyini də qəbul edir. Bu haqda Maidə surəsi, ayə 48-də deyilir:

﴿لِكُلِّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَا جَا﴾

"Sizin hər biriniz (hər qövəm, hər ümmət) üçün bir şəriət və bir yol tə'yin etdik".

Lakin, peyğəmbərlərin dəvətindəki nəzəri və praktiki prinsiplər eyni olduğu və onların insanları bir magistral yola yönəldikləri üçün cüzi qanunların-şəriətlərin müxtəlifliyi, Quranın məntiqində "İslam" adlandırılan bu yolun mahiyyətində-cövhərində təsir bağışlamamışdır. Peyğəmbərlərin təlimlərinin bir-biri ilə fərqliliyi, bir ölkənin vahid konstitusiyadan ilham alaraq,

dəyişkən zamanlarda icraya qoyulan proqramlarına bənzəyir. Peyğəmbərlərin təlimləri bir sıra fərqliliklər ilə yanaşı, eyni zamanda bir-birlərinin təkmilləşdiricisi və tamamlayıcısıydılar.

Peyğəmbərlərin səmavi təlimlərindəki müxtəliflik ziddiyyətli təfəkkürə sahib olan fəlsəfi, siyasi, ictimai və ya iqtisadi məktəblərin ixtilafı kimi olmamışdır; peyğəmbərlər, vahid bir məktəbin və tezis davamçısı olmuşlar.

Peyğəmbərlərin təlimlərindəki fərqlilik ya ali siniflərlə aşağı səviyyəli siniflər arasındakı fərqi və ya bir prinsipin ayrı-ayrı şərait və durumlarda fərqli çeşiddə icraya qoyulmasının tipindəndir.

Bidiyimiz kimi, şagird yuxarı siniflərdə elə məsələlərlə qarşılaşır ki, əvvəllər buna rast gəlməməsi ilə yanaşı, bəzən öncədən öyrəndiyi, uşaq zehni ilə canlandırıdığı bir sıra məsələlər alt-üst olur. Peyğəmbərlərin təlimləri də belədir.

Tovhid, peyğəmbərlərin ucaldığı binanın bünövrəsini təşkil edir; lakin tovhidin özü dərəcə və mərtəbələrə bölünür. Bir avamın vahid Allah haqda zehində olan təsəvvürü, bir arifin qəlbində

keçənlərlə eyni deyil. "Əgər Əbuzərr Səlmanın qəlbindəkiləri bilsəydi, onu kafir sanar və onu öldürmək fikrinə düşərdi".¹

Şübhəsiz, Hədid surəsinin ilk və Həşr və "*Qul huvəllahu əhəd*" surəsinin son ayələri neçə min il öncəki insanlar üçün (hətta min il əvvəlindəki insanları üçün) dərk olunması deyildi. Bu ayələr tovhid əhlindən yalnız az sayda fərdləri öz dərinliyinə cəzb edirdi. İslam ədəbiyyatında qeyd edilmişdir ki: "Allah, sonralar dərin düşüncəli insanların dünyaya gələcəyini bildiyinə görə "*Qul huvəllahu əhəd*" surəsini və Hədid surəsinin ilk beş ayəsini nazil etdi".²

Ümumi bir prinsipin ayrı-ayrı şəraitdə icra forması da fərqli çeşiddədir. Peyğəmbərlərin metodundakı təfavüt qanunun ruhundan deyil, onun icra forması baxımından olmuşdur. Bu, sonralar barəsində danışacağımız bir mətləbdir.

---

¹ Səfinətul-Bihar, "zərr" sözü.

² Usuli-Kafi, c.1, səh.91

Qurani-kərim heç vaxt "din" sözünü cəm şəklində (ədyan) gətirməmişdir. Din sözü Quranda hər yerdə tək şəkildə gəlmişdir, çünki, var olmuş və var olan dinlər deyil, dindir.

Bundan əlavə, Quran açıq-aydın buyurur ki, din, insan fitrətinin istəyi və bəşərin ruhi təbiətinin nidasıdır.

﴿فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ
النَّاسَ عَلَيْهَا﴾

*"Batıldən haqqa tapınaraq üzünü Allahın fitri olaraq insanlara verdiyi dinə tərəf tut."*¹

Məgər bəşər neçə cür fitrət, təbiət və yaradılışa sahib ola bilər?! Dinin əvvəldən sonadək vahid olması və bəşər fitrəti ilə bağlılığı (o da öz növbəsində birdən artıq ola bilməz) böyük bir sirrə, fəlsəfəyə malik olub, təkamülün hikmətinə dair bizə spesifik bir baxış bəxş edir. "Təkamül" sözü ilə hamı tanışdır; hər yerdə təkamüldən söz açılır: dünyanın təkamülü, canlıların təkamülü, insanın və toplumun təkamülü.

---

¹ Rum, 30

Bu təkamül nədir və necə baş verir? Görəsən bir sıra təsadüfi səbəblərdirmi ki, təkamüllə nəticələnir, yoxsa, təkamülə doğru gedən varlığın təbiətində təkamülə doğru meyl mövcuddur ki, o öncədən öz yolunu seçmişdir?

Quran baxımından, dünyanın, insanın və cəmiyyətin təkamül prosesi əvvəlcədən məqsədyönlü şəkildə "Sirat əl-Mustəqim" xətti üzərində istiqamətləndirilmiş və onun başlanğıcı, trayektoriyası və sonu müəyyən edilmişdir:

﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا
السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ﴾

"Bu, şübhəsiz ki, Mənim doğru yolumdur. Onu tutub gedin. Sizi (Allahın) yolundan sapdıracaq yollara uymayın!"¹

İnsanın təkamülü bir sıra faktorların (o cümlədən sənaye, ictimai və iqtisadi amillərin) təsiri altında daima istiqamətini dəyişən və hər bir dövrdə ayrı bir yol üzərində hərəkət edən proses deyil.

---

¹ Ənam, 153.

Quranın israrla dini vahid bilməsi, ancaq bir magistral yolu tanınması və qanunların, şəriətlərin müxtəlifliyini bu magistralın içərisindəki xəttlərə aid etməsi sözügedən fəlsəfi prinsipə əsaslanır.

Bəşər öz təkamül yolunda, müəyyən məqsədə tərəf hərəkət edən, lakin yolu tanımayan karvana bənzəyir; müəyyən məsafədən bir, yolu tanıyan biriylə rastlaşır və ondan aldığı nişanələrlə onlarla kilometr yolu qət edərək, bir daha yeni bələdçiyə ehtiyacı olduğu yerə yetişir; ondan nişanə almaqla qarşısında yeni üfüq açılır və bu əlamətlərlə əlavə onlarla kilometr yolu qət edir; bu minvalla tədricən özü öyrənmək qabiliyyəti əldə edərək yolun ümumi xəritəsini sahibindən əxz edir və bu xəritəni əldə tutaraq birdəfəlik yeni bir bələdçiyə ehtiyacı kəsilir.

Quran bəşər yolunun konkret, düz bir yol olmasını və bütün peyğəmbərlərin insanlara yol göstərərəkən zaman və məkan şəraiti baxımından fərqlilikləri ilə ilə yanaşı, eyni məqsədə, eyni yola hidayət etmələrini bildirərək xatəmiyyət ideyası üçün zəmin hazırlayır və onun digər rüknlərindən birini izah edir; çünki xatəmiyyət o zaman məntiqli

olacaqdır ki, təkamüldə olan dəyişkən bəşərin hərəkət yolu düz və onun müəyyən edilməsi mümkün olsun; lakin bəşərin özü qeyri-sabit, hər an bir nöqtədə olduğu kimi, onun hərəkət xətti də daima dəyişikliyə məruz qalsa və onun sonda məqsəd bilinməsə və zamanın hər bir parçasında başqa-başqa yollarda hərəkət etsə, aydındır ki, nübüvvətin sonu (yəni ümumi, daimi bir xəritənin, proqramın mənimsənilməsi) ağlabatan və məntiqli olmayacaqdır.

Bəqərə surəsi 143-cü ayədə belə gəlmişdir:

﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى
النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾

"Beləliklə də, sizi mötədil bir ümmət etdik ki, insanların əməllərinə (qiyamətdə) şahid olasınız, Peyğəmbər də sizə şahid olsun.

Qurana görə həqiqi İslam ümməti, mötədil və orta bir ümmətdir. Aydındır ki, mötədil və orta bir ümmət, öz növbəsində mötədil və orta bir təlimlərin yetişdirməsidir. Məlum ayə, son ümmətin və son təlimin məziyyəti və xüsusiyyətini

bir kəlmədə bildirir: Mötədillik, orta olmaq (ifrat və təfritə varmamaq).

Burada bir sualla qarşılaşırıq. Məgər digər peyğəmbərlər, mötədil təlimlərə malik deyildirlərmi? Bu sualın cavabında aşağıdakı mətləbə işarə etməyimiz labüddür:

İnsan yer kürəsində yaşayan və ictimai həyat sürən yeganə canlı deyil. Bir sıra qanun-qayda, nizam-intizam və dəqiq təşkilatla ictimai həyat sürən digər canlılar da mövcuddur. Onların həyatı, bəşərin əksinə olaraq, meşə dövrü, daş dövrü, dəmir dövrü, və atom əsri və s. dövrləri meydana gətirməmişdir; Növlərinin ilk yaradılışından hazırda olduqları təşkilata və qanun-qaydaya malikdirlər. Yalnız insandır ki,

﴿وَخُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا﴾

*"İnsan zəif yaradılmışdır"*¹ ayəsinin hökmünə əsasən, həyatı sıfırdan başlayaraq, sonsuzluğa qədər irəliləyir. İnsan, təbiətin yetkin oğludur, elə bu cəhətdən də, azaddır, ixtiyarlıdır, qəyyumluğa

---

¹ Nisa, 28

və instinkt adlı gizli bir qüvvənin vasitəsilə hidayət olmağa ehtiyacı yoxdur. Sair canlıların, qaçılmaz instinkt qüvvəsilə həyata keçirdiklərini o (insan), əqlin və təyin edilmiş qanunların azad mühitində həyata keçirir:

﴿إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا﴾

"Biz ona haqq yolu göstərdik. İstər şakir olsun (minnətdar olsun), istər kafir (nankor) (bu onun azad seçimidir)".¹

Sapqınlıq, süqut və durğunluğun başqa canlılarda deyil, yalnız insanda olmasının sirri də elə buradadır. İnsan başqa canlılardan fərqli olaraq (belə ki digər canlılar, öz yerlərində sabitdirlər, özlərini tərəqqiyə və ya geriyə doğru aparmağa, sağa-sola əyilməyə və ya iti ya ləng getməyə qadir deyillər), öz ixtiyarı ilə özünü həm irəliyə və həm də geriyə doğru aparması, düz yoldan çıxaraq həm sola və həm də sağa sapınması mümkündür. Həm sürətli və həm də asta gedə bilər və bir sözlə, həm

---

¹ İnsan, 3

"şakir" (minnətdar) bir bəndə ola bilər və həm də "kafir" (nankor) bir boyunqaçıran; bu baxımdan daima ifratla təfrit arasında get-gəllərin əlində əsirdir.

Bəzər cəmiyyəti bəzən elə durğunlaşır və adətlərin əsirinə çevrilir ki, buxovları qıraraq ona hərəkət verə biləcək bir qüvvəyə ehtiyac duyur, bəzən də nəfsani meyllərə elə tərzdə qapılır ki, xalqın qeyrət və namusunu unudur; bəzən qürur, təkəbbür və eqoistliyə qapılır, bu zaman onu zöhd, riyazət, xudpəsəndliyi tərk etmə, özünün və başqalarının haqlarını riyazət etmə istiqamətində təkən verəcək bir qüvvənin mövcudluğu zərurətə çevrilir, bəzən isə, elə süstlüyə, laqeydliyə və zülmkarlığa adət edir ki, "mənliliyini", şəxsiyyətini və məsuliyyət hissini ayılmaqdan başqa çarə tapılmır. Aydındır ki, ifrat ya təfrit, sağa ya sola əyilmə hər biri özünə məxsus proqram tələb edir. Sağ tərəfə sapınmış cəmiyyət üçün, islahatçı qüvvə sola meyilli olmalıdır. Eynilə də əksinə.

Odur ki, hər hansı bir dövrün, qövmin dərmanı başqa zaman və qövm üçün dərd və bəlaya çevrilir.

Risalətlərin müxtəlif və bəzən zahirən təzadlı cilvələnməsinin səbəbi də elə budur: biri müharibə, başqa birisi sülh peyğəmbəri olur, biri məhəbbət, digəri isə, qəzəb peyğəmbəri olur, biri inqilabi, o biri isə mühafizəkar, biri ağlar peyğəmbər, digəri isə güləruz olur. Bu peyğəmbərlərin təlimlərinin müvəqqəti olmasının səbəbi məhz budur. Şübhəsiz bu risalətlər, metod baxımından yaranan bütün bu təzadları ilə yanaşı, hədəf baxımından ixtilafsız, təzadsızdırlar; hədəf vahiddir: müvazinət halına qayıdaraq ana xəttə düşmək.

Qurani-kərim peyğəmbərlərin əhvalatlarını nəql edərkən göstərir ki, onların hər biri yaranışın başlanğıc və sonu ilə ilgili müştərək təlimlərlə yanaşı, hərəsi xüsusi, spesifik bir məsələni vurğulamış və xüsusi bir proqramı həyata keçirməyə təhkim edilmişlər. Bu mətləb Quran əhvalatlarını oxumaqla tam aydın olur.

Bəzən ictimai islahatçıların yaratdığı təhlükə də elə buradan qaynaqlanır ki, ifratçı və ya təfritçi, sağa, yaxud sola meylli bir toplumda meydana çıxaraq müqəddəs bir mübarizəyə əl atırlar, lakin

müəyyən bir proqramın icrasının yalnız məhdud zamanda mümkün olmasını unudurlar. İfratçı və ya təfritçi, sağçı ya solçu cəmiyyətlə mötədil vəziyyət yaranana qədər mübarizə aparmaq lazımdır. Bundan artıq mübarizə isə özü başqa bir tərəfdən cəmiyyətin süqut və sapqınlığının amilidir.

Bu açıqlamadan sonra, barəsində söz açdığımız ayənin mənasına yaxınlaşa bilərik.

İslam peyğəmbərinin risaləti başqa bütün risalətlərlə bununla fərqlənir ki, proqram deyil, qanun tipindəndir; bu risalət bəşəriyyətin əsas qanunu, konstitusiyasıdır; ifratçı və ya təfritçi, sağçı və ya solçu bir topluma xas deyil.

İslam, bütün sahələrdə xırda və aktiv planları, platformaları ehtiva edən, ümumi, hərtərəfli, mötədil bir platformadır. Müəyyən bir toplum üçün, Allah tərəfindən xüsusi bir proqramın göndərilməsi kimi işləri keçmişdə peyğəmbərlərin öhdəsinə idisə, İslam dönəmində, bu işi ümmətin alimləri və rəhbərləri həyata keçirməlidirlər, bu fərqlə ki, alimlər və islahatçılar islami vəhyin

tükənməz qaynaqlarından istifadə edərək, xüsusi bir proqramlar tənzim edir və onu icraya qoyurlar.

Quran, müxtəlif azgınlıqlarla mübarizə və balansla qayıtmadan ibarət olan digər səmavi kitablarnın müvəqqəti və məhdud təlimlərinin ruhunu əhatə etmişdir. Bu baxımdandır ki, Quran özünü, digər kitablarnın hafizi, qoruyucusu ("muhəymin") adlandırır:

﴿ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا
لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ ﴾

Biz bu kitabı sənə haqq olaraq, özündən əvvəlki bütün ilahi kitablarnı təsdiq edən və onu qoruyan olaraq endirdik. ¹

İslamın əsas qaynaqlarından belə anlaşılır ki, bütün peyğəmbərlər, bütöv, son bir nübüvvətin və Allahın yeganə konstitusiyasının gəlişinin müqəddiməsi olduqlarına görə, son nübüvvət dövründə dinin kamil olma və tamamlanmasının müjdəsini öz ümmətlərinə vermişlər. Allah bütün peyğəmbərlərdən belə bir əhd almışdır.

---

¹ Maidə, 48

Nəhcülbəlagənin ilk xütbəsində, bu barədə maraqlı bəyana rast gəlirik:

و لم يُخَلِّ سُبْحَانَهُ خَلْقَهُ مِنْ نَبِيِّ مُرْسَلٍ أَوْ كِتَابٍ مُنْزَلٍ أَوْ حُجَّةٍ لَازِمَةٍ أَوْ مَحْجَةٍ قَائِمَةٍ، رُسُلٌ لَا تَقْصِرُ بِهِمْ قِلَّةٌ عَدَدِهِمْ وَ لَا كَثْرَةُ الْمُكَذِّبِينَ لَهُمْ، مِنْ سَابِقِ سَمِيِّ لَهُ مَنْ بَعْدَهُ أَوْ غَابِرِ عَرَفَهُ مَنْ قَبْلَهُ، عَلَى ذَلِكَ نُسِلَتِ الْقُرُونُ وَ مَضَتِ الدُّهُورُ وَ سَلَفَتِ الْآبَاءُ وَ خَلَفَتِ الْأَبْنَاءُ إِلَى أَنْ بَعَثَ اللَّهُ مُحَمَّدًا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ لِإِنْجَازِ عِدَّتِهِ وَ تَمَامِ ثُبُوتِهِ، مَأْخُودًا عَلَى النَّبِيِّينَ مِيثَاقُهُ، مَشْهُورَةً سِمَاتُهُ، كَرِيمًا مِيلَادُهُ.

"Allah-taala heç vaxt xalqı göndərilmiş peyğəmbərlərdən, ya nazil edilmiş kitabdan, ya ya qəti dəlillərdən və ya möhkəm yoldan məhrum etmədi; (və peyğəmbərlər) elə elçilər idilər ki, dostlarının azlığı və onlara qarşı çıxanların çoxluğu onları (risalətin təbliğindən) çəkəndirmədi. Elə peyğəmbərlər idilər ki, gələcək peyğəmbərin adı qabaqcadan onlara deyilmiş və ya əvvəlki peyğəmbər onu tanıtdırmışdı. Beləliklə də əsrlər

yarandı, ruzgarlar ötüşdü, atalar vəfat etdi və övladları onların yerinə keçdi. Nöqsan sifətlərdən münəzzəh olan Allah Öz vədini yerinə yetirmək, peyğəmbərliyi o Həzrətlə yekunlaşdırmaq üçün Allahın Rəsulu Mühəmmədi (Allahın salamı və ona və onun əhli-beytinə olsun) peyğəmbərliyə seçdi. Peyğəmbərlərdən əhd-peyman almışdı, onun əlamət və nişanələri məşhurlaşdı. Anadan olduğu vaxt əziz və bəyənilmiş idi..."

Bu barədə İslam peyğəmbərindən iki incə cümlə nəql edilmişdir:

"Biz dünyaya bütün peyğəmbərlərdən və ümmətlərdən sonra gəlmişik, amma axirətdə bizlər ön cərgədə olacaq və digərləri isə bizim arxamızda duracaqlar".

Başqa bir hədis isə:

"Bütün peyğəmbərlər, qiyamətdə mənim bayrağım altında yerləşəcəklər" – deyə buyurur.

Qiyamətdə bu öncüllüyün və digər bütün peyğəmbərlərin o aləmdə bu peyğəmbərin bayrağı altına sığınmasının səbəbi budur ki, bütün onlar

müqəddimədir, bu isə nəticə; onlar başlanğıc, bu isə sonuqdur; onların vəhyi müvəqqəti bir proqram çərçivəsində idisə, bu peyğəmbərin vəhyi əbədi, qlobal, ümumi bir konstitusiya səviyyəsindədir. İslam alimləri bu iki cümləyə diqqət yetirərək və İslam təlimlərinin: "o aləmdə təzahür edən hər bir şey, bu dünya həqiqətlərinin mələkuti görüntüləridir", - kimi digər bir prinsipindən ilham alaraq, bu barədə könül oxşayan sözlər söyləmişlər. İbn Fariz Misri bu iki hədisin məzmununa işarə edərək deyir:

وَ إِنِّي وَ إِن كُنْتُ ابْنِ آدَمَ صَوْرَةً
 فَلِي فِيهِ مَعْنَى شَاهِدٌ بِأَبُوتِي
 وَ كُلُّهُمْ عَن سَبْقِ مَعْنَايَ دَائِرُ
 بِدَائِرَتِي أَوْ وَارِدٌ مِّن شَرِيعَتِي
 وَ مَا مِنْهُمْ إِلَّا وَ قَدْ كَانَ دَاعِيَا
 بِهِ قَوْمُهُ لِلْحَقِّ عَن تَبَعِيَّتِي
 وَ قَبْلَ فِصَالِي دُونَ تَكْلِيفِ ظَاهِرِي
 خَتَمْتُ بِشَرْعِي الْمَوْضِعِي كُلُّ شَرْعَةٍ.¹

¹ Tərcümə: Mən maddi görkəm baxımından Adəm övladı olsam da, lakin məndə elə bir həqiqət var ki, mənim Adəmin atası olmağımı sübut edir.

Bütün peyğəmbərlər mənim mənəviyyatımın və həqiqətimin öndə olması vasitəsilə, mənim ətrafıma fırlanır və mənim şəriət bulağımdan su içirlər.

Mövlana Cəlaləddin Rumi həmin məzmununda deyir:

ظاهراً آن شاخ اصل میوه است
باطناً بهر ثمر شد شاخ هست
گر نبودی میل و امید ثمر
کی نشاندی باغبان بیخ شجر
پس به معنی آن شجر از میوه زاد
گر به صورت از شجر بودش نهاد
مصطفی زین گفت "کادم و انبیا
خلف من باشند در زیر لوا"
بهر این فرموده است آن ذو فنون
رمز "ثَمَرُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ"
گر به صورت من آدم زاده ام
من به معنی جدّ جدّ افتاده ام
پس زمن زایید در معنی پدر
پس زمیوه زاد در معنی شجر

Şəbüstəri yazır:

یکی خطّ است از اوّل تا به آخر
بر او خلق خدا جمله مسافر
در این راه انبیا چون ساربان اند
دلیل و رهنامی کاروان اند

Bütün peyğəmbərlər yalnız öz ümmətini həqiqət üçün mənə tabe olmağa səsləmişdir.

Südəmərlik dövrü bitməzdən və zahiri mükəlləfiyyət dövrü çatmazdan öncə, öz işıqlı şəriətimlə bütün şəriətlərə xitam verdim.

وزيشان سيّد ما ما گشته سالار
 "هم او اوّل هم او آخر در اين كار"
 احد در ميم احمد گشت ظاهر
 "در اين دور اوّل آمد عين آخر"
 ز احمد تا احد يك ميم فرق است
 جهانی اندرين يك ميم غرق است"
 بر او ختم آمده پايان اين راه
 بدو مُنزل شده "أدعُوا إِلَى اللَّهِ"
 مقام دلگشایش جمع جمع است
 جمال جانفزایش شمع جمع است
 شده او پيش و دلها جمله در پی
 گرفته دست جانها دامن وی

Qurani-Kərimdə buyurulur ki, öncəki
 peyğəmbərlər sonrakı peyğəmbərlər haqda (ən
 başlıcası nəbilərin xatəmi barədə) müjdə vermiş,
 onlara iman gətirib təslim olmuş, öz ümmətlərinə
 bu barədə təblig edib onları sonrakı peyğəmbərlərin
 təlimlərinə hazırlamaq vəzifəsini daşımış, sonrakı
 peyğəmbərlər də öncəki peyğəmbərləri təsdiq etmiş
 və Allah bu müjdələr, təslimlər və təsdiqetmələr
 üçün peyğəmbərlərdən əhd almışdır:

﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّينَ لَمَا
 آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ
 مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ
 أَأَقْرَضْتُمْ وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَلِكُمْ إِصْرِي قَالُوا

أَقْرَبْنَا قَانَ فَاشْهَدُوا وَ أَنَا مَعَكُمْ مِنَ
الشَّاهِدِينَ﴿

"O vaxtı yadınıza gətirin ki, Allah peyğəmbərlərdən: "Sizə verdiyim kitab və hikmətdən sonra, sizdə olanı təsdiq edən bir peyğəmbər gəldikdə ona mütləq inanıb yardım edəcəksiniz", - deyə əhd almış və onlara: "Bunu təsdiq edib, ağır olan əhdimi qəbul etdinizmi? - demişdi. Onlar da: "Təsdiq etdik!" - deyə cavab vermişdilər. (Bu zaman) Allah: "Elə isə (bir-birinizə) şahid olun! Mən də sizinlə bərabər şahidlərdənəm", - deyə buyurmuşdu! ¹

Peyğəmbərliklərin fasiləsiz olaraq bir-birinin ardınca gəlməsi onu göstərir ki, nübüvvət, təkamülə doğru tədrici-zəncirvari bir hərəkətdə olmuş və nübüvvətin son halqası, onun ən uca zirvəsidir. İslam arifləri deyir: "*əl-Xatəmu mən xatəməl-məratibə biəsriha*" yəni, xatəm o peyğəmbərdir ki, bütün mərhələləri qət etmiş və vəhy baxımından gedilməmiş yol və kəşf edilməmiş

---

¹ Ali-imran, 81

nöqtə qoymamışdır. Fərz etsək ki, hər hansı bir elmlə bağlı bütün məsələlər kəşf olarsa, artıq yeni araşdırmaya və tədqiqə yer qalmayacaqdır. Vəhyin öhdəsinə olan məsələlər də eynilədir; son ilahi göstərişlərin kəşf edilməsi ilə, yeni bir kəşf, yeni bir peyğəmbər üçün yer qalmır. Peyğəmbərimizin mükəşifəsi¹, bir insanın imkanı əhatəsində olan ən kamil mükəşifə və onun ən son mərhələsidir. Aydın ki, bundan sonrakı bütün mükəşifələr yeni bir mükəşifə olmayacaqdır; qət edilmiş yolu bir daha getmək kimi, yeni mətləbə malik olmayacaq və son söz həmin mükəşifədə özünə yer almış söz olacaqdır:

﴿و تَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ
لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

Rəbbinin sözü düzgün və ədalətli şəkildə tamam oldu (kamil oldu). Onun sözlərini dəyişdirə biləcək bir kimsə yoxdur. O, eşidəndir, biləndir! ²

---

¹ Varlıq aləminin sirlərinin peyğəmbərlər, imamlar və övliyalar üçün aydın olması, intuisiya.

² Ənam, 115

Mərhum Feyz Kaşani "Elm əl-Yəqin" əsərinin 105-ci səhifəsində, alimlərin birindən belə nəql edir:

"Bəşər fitrətində hədəf, məqsəd Allaha qovuşma məqamına çatmaqdır. Bu isə peyğəmbərlərin bələdçiliyi, yol göstərməsi olmadan reallaşan deyil. Bu üzdən peyğəmbərlik varlıq sisteminin bir hissəsinə çevrilir. Şübhəsiz ki, burada peyğəmbərliyin ilk dərəcəsi deyil, onun ən ali və son mərtəbəsi nəzərdə tutulur. İlahi ənənəyə görə, bir binanın tədricən ucaldığı kimi nübüvvət də tədricən kamilləşir. Binanın tikilməsində məqsədin sütunlar və divarlar deyil, tikilinin tam forması olduğu kimi, nübüvvət də eynilə belədir; hədəf onun tam, kamil formasıdır və buradadır ki, nübüvvət sona yetərək əlavəlik qəbul etmir, çünki kamilliyə nəyisə əlavə etmə kamillik üçün nöqsan sayılır, bu insanın əlindəki artıq barmağa bənzəyir. Hz. Peyğəmbər öz məşhur hədisində bu mənaya toxunaraq buyurur: Nübüvvət tikilmiş, lakin bir kərpicin (son kərpicin) yeri boş qaldığı evə

bənzəyir. Mən o son kərpicin yerindəyəm, yaxud mən o son kərpicini yerinə qoyan şəxsəm." ¹

Qeyd edilən bəyanlar, islami təfəkkürlər arasında nübüvvətin sonu düşüncəsinin uzaqdan görüntüsünü rəsm edə və onun rüknlarını, bazisini təqdim edə bilər.

Demək, bəlli oldu ki, nübüvvətin sonu ideyası bu bazis üzərində qurulmuşdur ki, əvvəla, dinin özəyi bütün bəşərin fitrətində qoyulmuşdur, bütün bəşərin fitrəti eynidir, bəşərin təkamülü prosesini məqsədyönlü bir proses olub, bəlli və düz xətt üzərindədir; bu baxımdan fitri istəkləri bəyan etməkdən və bəşəri düzgün yola istiqamətləndirmək, hidayət etməkdən ibarət olan dinin həqiqəti vahiddir.

---

¹ Hədisin mətnini Məcmə əl-Bəyan təfsir kitabı, Əhzab surəsinin 40-cı ayəsini şərh edərkən, Səhihi-Buxari və Müslimdən belə nəql edir:

"إِنَّمَا مَثَلِي فِي الْأَنْبِيَاءِ كَمَثَلِ رَجُلٍ بَنَى دَارًا فَأَكْمَلَهَا وَحَسَّنَهَا إِلَّا مَوْضِعَ لَبْتَةٍ فَكَانَ مَنْ دَخَلَ فِيهَا فَتَنَظَرَ إِلَيْهَا قَالَ مَا إِحْسَنَهَا إِلَّا مَوْضِعَ هَذِهِ اللَّبْتَةِ فَأَنَا مَوْضِعُ هَذِهِ اللَّبْتَةِ خَتَمَ بِي الْإِنْبِيَاءَ."

İkinci bir tərəfdən hər hansı bir layihə yalnız fitri, universal və ümumi olarsa, təhrifə uğramazsa, icra mərhələsində gözəl şəkildə müəyyənləşdirilib tətbiq edilərsə, həmişəlik olaraq istiqamətləndirici, faydalı və bütün kiçik layihələrin, planların, qanunların anası sayıla bilər. Gələcək bəhslər, bu mətləbi daha da aydınlaşdıracaqdır. İndisə, sözümlərin əvvəlində işarə etdiyimiz suallar ətrafında araşdırma və cavablara başlayırıq.

SƏMANIN QAPILARI

Nübüvvətin sonu ideyasının meydana gətirdiyi ilk sual, insanla qeyb aləmi ilə bağlantı barəsindədir. Necə olur ki, ibtidai insan ibtidailik və bəsitliyi ilə yanaşı, ilham və vəhy vasitəsilə qeyb aləmi ilə əlaqədə olmuş və səmanın qapıları onun üzünə açıq olmuşdur, lakin, sonrakı mütərəqqi insan bu nemətdən məhrum olmuş və asmanın qapıları onun üzünə bağlanmışdır? Görəsən, həqiqətən də bəşərin ruhi-mənəvi istedadları azalmış və bəşəriyyət bu baxımdan tənəzzül etmişdirmi?

Məlum şübhə bu düşüncədən qaynaqlanmışdır ki, qeyblə mənəvi-ruhi kontakt peyğəmbərlərə məxsus olub və nübüvvətin kəsilməsi, qeyb aləmi ilə insan dünyası arasında hər növ mənəvi, ruhi əlaqənin kəsilməsi deməkdir.

Lakin bu düşüncə, tam əsassızdır. Qurani-kərim də qeyb və mələkutla əlaqənin yalnız nübüvvət məqamına məxsus olduğunu qəbul etmir. Necə ki, xariquladə işləri təklikdə peyğəmbərliyə dəlil bilmir. Qurani-kərim, "nəbi" olmayan lakin, güclü mənəvi həyata malik olan, mələklərlə həmsöhbət olan və qeyri-adi işlərin sahibi olan insanlardan söz açır. Bunun ən bariz nümunəsi İmranın qızı İsa Məsihin anası Məryəmdir. Quran bu şəxsiyyətin barəsində heyrətamiz dastanlar nəql edir. Quran Musanın da anası barəsində buyurur:

﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ أَنْ أَرْضِعِيهِ فَاِذَا خَفَتْ عَلَيْهِ فَأَلْقِيهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَافِي وَلَا تَحْزَنِي إِنَّا رَادُّوهُ إِلَيْكَ﴾

"Biz Musanın anasına vəhy etdik ki: "Onu (Musanı) əmizdir; elə ki ondan ötrü qorxdun, onu

dəryaya at. Qorxma və kədərlənmə. Biz onu sənə qaytaracağıq!".¹

Bildiyimiz kimi nə İsanın anası və nə də Musanın anası peyğəmbərdir.

Həqiqət bundan ibarətdir ki, qeyblə kontakt yaratmaq, mələkəti həqiqətlərin əyani şahidi olmaq, qeybi ilhamları eşitmək və bir sözlə, qeybdən "xəbərdar olmaq" nübüvvət deyil; nübüvvət "xəbər gətirmək"dir, lakin, "hər xəbərdar olan, xəbər gətirən deyildir". Quran, ilham qarısını, öz batinlərini paklaşdıran hər bir şəxsin üzünə açıq olduğunu söyləyir:

﴿إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا﴾

"Əgər Allahdan qorxsanız (təqva sahibi olsanız), O sizə haqla-nahaqı ayırd edən bir nur verər".²

﴿وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا﴾

*Bizim uğrumuzda çalışanları öz yollarımıza qovuşduracağıq.*¹

---

¹ Qəsəs, 7.

² Ənfal, 29

İslam məntiqi baxımından, mənəvi və irfani yaşayışın bir nümunəsilə tanış olmaq üçün, **Nəhcül-bəlağə** xütbələrinin bir parçasını qeyd etməyimiz kifayət edər. **Nəhcül-bəlağə**nin 220-ci xütbəsində belə gəlmişdir:

" **إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جَلَاءً لِلْقُلُوبِ، تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ الْوَفْرَةِ وَ تُبْصِرُ بِهِ بَعْدَ الْعَشْوَةِ وَ تَنْقَادُ بِهِ بَعْدَ الْمُعَانَدَةِ وَ مَا بَرَحَ لِلَّهِ عَزَّتْ آلائُهُ فِي الْبُرْهَةِ وَ فِي أَزْمَانِ الْفِتْرَاتِ عِبَادُ نَاجَاهُمْ فِي فِكْرِهِمْ وَ كَلَّمْتُهُمْ فِي ذَاتِ عُقُولِهِمْ.** "

Allah öz zikrini ürəklərin cilalanması vasitəsi etmiktir. Ürəklər bu vasitəylə karlıqdan eşidən, korluqdan görən və inadkarlıqdan müti bir varlığa çevrilir. Daima Allah ayrı-ayrı dönəmlərdə və peyğəmbərin olmadığı bir dövrdə, qəlblərinin dərinliklərində onlara sirr açır və əqlləri vasitəsilə onlarla danışır.

İslam Peyğəmbərindən nəql olub ki:

" **إِنَّ لِلَّهِ عِبَاداً لَيْسُوا أَنْبِيَاءَ يَغِيْطُهُمُ
النُّبُوَّةُ** "

---

¹ Ənkəbut, 69

"Allahın elə bəndələri var ki, peyğəmbər deyillər, lakin peyğəmbərlik onlara qibtə edir."

Məsum imamların (s) imamət və vilayət məqamını onları nəbi bilmdən qəbul edən şialərə görə məsələ tam şəkildə aydındır. İslam arifləri irfani terminlər çərçivəsində, mənəvi səfərləri (seyr və süluku) dörd mərhələyə bölmüşlər. Sözün uzanmasından çəkinərək yalnız ikisini qeyd etməklə kifayətlənirik:

A. Xalqdan haqqa doğru olan səfər

B. Haqdan xalqa doğru olan səfər

Xalqdan haqqa doğru olan səfər təkcə peyğəmbərlərə xas deyil, əslində peyğəmbərlər bəşərə bu səfərdə yardımçı olmaq üçün göndərilmişlər. Peyğəmbərlərə məxsus olan səfər, haqdan xalqa doğru olan səfərdir; yəni xalqa yol göstərmək, hidayət etmək üçün olan missiya. Peyğəmbərlik vəhdətə sövq etmək üçün çoxluğa (kəsrətə) qayıdırdır.

Sədr əl-Mütəəllihin **Məfatih əl-Qeyb** əsərinin 13 səhifəsində yazır:

"Vəhy, mələyin missiya və peyğəmbərlik məqsədilə qulağa və ürəyə nazil olması deməkdir. Bu vəhyin kəsilməsinə və bir daha mələyin enərək onu hər hansı bir əmrin icrasına məmur etməməsinə, eləcə də, "sizin dininizi tatamladım" ayəsinə əsasən, bu vasitəylə bəşərə yetişməsi gərəkən hər bir şeyin yetişməsinə baxmayaraq, ilham və işraq qapısı heç vaxt bağlanmamış və bağlanmayacaqdır, bu yolun qarşısına sədd çəkilməsi mümkün deyildir."

Bu barədə çox söz söylənilmişdir. Biz isə sözün uzanmaması üçün onlardan vaz keçirik. Əsrimizin alimləri arasında İqbal Lahuri sözügedən mövzu haqda incə sözə malikdir. İqbal peyğəmbərlə arif (onun təbirincə batin əhli) arasında fərqə dair belə deyir:

"Batin əhli Allaha qovuşmaq təcrübəsindən qazandığı rahatlıqdan, aramlıqdan sonra bu dünya həyatına qayıtmaq istəmir. Məcburi olaraq döndüyündə də, onun bu dönüşü bəşəriyyət üçün o qədər də faydalı deyil; lakin peyğəmbərin qayıdışı yaradıcılıq və təsirediciliyə malikdir. O qayıdaraq

tarixin cərəyanını öz nəzarəti altına alması və bu yolla ən üstün dəyərlərdən yeni bir dünya yaratması məqsədilə, zamanın cərəyanına qoşulur. Batin əhli üçün vüsəlın nəticəsi olan aramlıq son mərhələdir. Peyğəmbərin psixoloji qüvvələrinin oyanması isə aləmi silkələyir. Bu qüvvə dünyanı tamamilə dəyişdirəcək qədər dəqiqliyə malikdir... Peyğəmbərliyi, vüsəl təcrübəsinin öz həddlərini aşaraq ictimai həyatın qüvvələrini yenidən istiqamətləndirməyə və ya onlara yeni forma bağışlamağa təmayüllü olan bir növ "batınən özünü tanıma" adlandırmaq olar.

Demək peyğəmbərliyin kəsilməsi, ümumi xalq və Allah yolunun yolçuları üçün mənəvi feyzin kəsilməsi deyil, yalnız hidayət üçün olan ilahi məmuriyyətin kəsilməsidir. İslamın nübüvvətin sonunu bildirməsini bu dinin mənəvi həyatı inkar etməsi kimi başa düşmək tamamilə yalnıqdır.

TƏBLİG XARAKTERLİ PEYĞƏMBƏRLİK

Digər bir sual bundan ibarətdir ki, peyğəmbərlər bütövlükdə iki vəzifəni həyata

keçirirdilər: birincisi, Allah tərəfindən bəşər üçün qanun gətirirdilər; ikincisi isə, insanları Allaha və o dövrün ilahi göstərişlərinə əməl etməyə çağırırdılar, təblig edirdilər; Quranın "Ulul-əzm" (əzm sahibləri) adlandırdığı peyğəmbərlərin yalnız çox az bir hissəsi qanun, şəriət gətirmişlər. Başqa sözlə desək, peyğəmbərlik iki növdür: Şəriətgətirici peyğəmbərlik və təblig xarakterli peyğəmbərlik. Sayca az olan birinci növ peyğəmbərlər qanun, şəriət sahibi olmuşlar, təbligçi peyğəmbərlərin işi isə, şəriət sahibi olan peyğəmbərlərin təlimlərini xalqa aşılamaqdan, təblig etməkdən ibarət olmuşdur. İslam peyğəmbərliyinin sonunu elan etməklə şəriətgətirici peyğəmbərliklə yanaşı, təblig xarakterli peyğəmbərliyə də son qoymuşdur. Niyə belədir? Niyə Muhəmmədin ümməti və İslam milləti bu tip peyğəmbərlərin hidayətindən məhrum qaldılar? İslam dininin öz kamilliyinə, bütövlüyünə, tamamlığına və cahansümullüğüna görə şəriətgətirici peyğəmbərliyə ehtiyacsızlığını fərz etsək də, təblig xarakterli peyğəmbərliyin sona yetməsinə hansı hesab və fəlsəfəylə izah etməh olar?

Həqiqət budur ki, peyğəmbərliyin və vəhyin hidayətinin başlıca vəzifəsi, birinci vəzifədir (şəriət gətirmə). Təbliğ, çağırış və təlim isə, yarımbaşəri və yarımilahi bir vəzifədir. Vəhy və peyğəmbərlik - varlığın kökü ilə gizli rabitə, daha sonra isə xalqın hidayəti üçün məmuriyyət olaraq – büsbütün varlıq aləminə hakim kəsilmiş "hidayət" məzhərinin bir məzhəri, inikası, ciltvəsidir.

﴿رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾

*Rəbbimiz hər şeyə Öz xilqətini verən, sonra da ona doğru yolu göstərəndir! (hidayət edəndir)."*¹

﴿الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّىٰ وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى﴾

"O Rəbbin ki, xəlq etdi və nizama saldı. O Rəbbin ki, azaldan müəyyən etdi və hidayət etdi (yol göstərdi)." ²Mövcudlar varlığın pillərini addımlamaqla, yetişdikləri təkamül dərəcəsinə uyğun olaraq, həmin dərəcəyə xas olan hidayətdən bəhrələnirlər; yəni, hidayətin xüsusiyyəti və forması varlığın müxtəlif dərəcələrinə görə

---

¹ Taha, 50

² Əla, 2 və 3

fərqlənir. Alimlər sübuta yetirmişlər ki, heyvanlar təbii quruluşca zəif olduqda, bir növ təbiətin birbaşa himayəsi sayılan gizli instinktiv hidayət baxımından daha güclü olurlar və əksinə duyğu, xəyal, və əql qüvvələri ilə təchiz olunduqca və varlığın pillələri ilə yüksəkliyə qalxdıqca, onların instinktiv hidayətləri azalır; eynilə uşaqlığın ilkin çağlarını ata-ananın birbaşa və hərtərəfli himayəsi altında olan və böyüdükcə valideynin birbaşa himayəsindən çıxaraq öz öhdəsinə buraxılan uşaq kimi. Canlıların varlığın pilləkəni ilə yüksəkliyə qalxması və bədən üzvü, duyğu, xəyal, zəka və əql baxımından təchiz edilməsi onların imkanatını və müstəqillini artırdığı kimi, instinktiv hidayətlərini azaldır. Deyirlər, həşəratlar instinkt cəhətdən başqa heyvanlardan daha güclüdürlər, halbuki təkamülün mərhələlərinə görə, aşağı dərəcədə yer tutmuşlar. Təkamülün ən uca pilləsində özünə yer alan insan, instinkt baxımından bütün varlıqlardan zəifdir.

Vəhy hidayətin ən ali cəvəsi və ən yüksək dərəcəsidir. Vəhy duyğu, xəyal, əql, elm və fəlsəfə üçün əlçatmaz olan hidayətləri ehtiva edir və

sadalananların heç biri vəhyi əvəz edə bilməz. Lakin belə bir xüsusiyyətə malik olan vəhy təbliğ xarakterli yox, şəriətgətirici (təşrii) vəhydir. Təbliğ xarakterli vəhy isə əksinədir.

Yalnız əql, elm və sivilizasiya dərəcəsinin, dini çağırış, təlim, təbliğ, təfsir və ictimad kimi məsələləri özöhdəsinə götürə biləcək bir ərsəyə çatmayana kimi, bəşər təbliğ xarakterli vəhyə ehtiyaclıdır. Elm və əqlin meydana gəlməsi, başqa sözlə insanlığın inkişafı, yetkinliyi avtomatik olaraq təbliğ xarakterli vəhyə son qoyur və peyğəmbərləri alimlər əvəziləyirlər. Gördüyümüz kimi Quran nazil olan ilk ayədə oxumaq, yazmaq, qələm və elmdən söz açır:

﴿اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ
مِنْ عَلَقٍ. اقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ
بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ﴾.

*"Yoxdan yaradan Rəbbinin adı ilə oxu! O, insanı
laxtalanmış qandan yaratdı. Oxu! Sənin Rəbbin ən
böyük kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə*

(yazmağı) öyrətdi. (O Rəbbin ki) insana bilmədiklərini öyrətdi".¹

Bu ayə bildirir ki, Quranın dövrü oxumaq, yazmaq, öyrətmək, elm və əql dövrüdür. Bu ayə dolayı yolla anladır ki, Quranın zamanında təlim, təbliğ və səmavi ayələri qorumaq vəzifəsi bilik sahiblərinə həvalə olunmuş və bu baxımdan alimlər peyğəmbərlərin canişinləridirlər. Quran çoxsaylı ayələrdə bəşəri təfəkkürə, düşüncəyə, təbiəti gözlə və təcrübə ilə müşahidə etməyə, tarixin səhifələrini varaqlamağa və dərin fəhmə çağırır. Bütün bunlar, nübüvvətin sonunun və elm və əqlin təbliğ xarakterli vəhyin yerinini tutmasının göstəriciləridir.

Hansı səmavi kitab üzərində Quran qədər işlənmişdir? Quran nazil olan kimi minlərlə Quran hafizləri yetişir. Hələ yarım əsr keçməmiş, Qurana görə ərəb dilinin sintaksis və morfologiyası yazılır, ərəb dilinin sözləri toplanır, ritorika elmi yaradılır, minlərlə təfsir, təfsirçi və təfsir sahələri meydana

---

¹ Ələq, 1-5

gəlir, Quranın sözləri birbəbir araşdırılır. Bu fəaliyyətin çox hissəsi, ərəb dilinə yad xalqlar tərəfindən həyata keçirilir. Yalnız Qurana qarşı tükənməz istək belə bir təlatüm yaradır. Niyə Tövrat, İncil və Avesta üçün bu fəaliyyətlər olmadı? Bu özü bəşəriyyətin inkişafını, yetkinliyini və onun öz səmavi kitabını qorumaq, təlim və təbliğ etmək səlahiyyətinə yetişməsini çatdırmırmı? Bu özü biliyin təbliğ xarakterli peyğəmbərliyi əvəz etməsini sübuta yetirmirmi?

Bəşər öncəki dövrlərdə oxumaq üçün verilmiş kitabı bir neçə gündən sonra cıran məktəb uşağına bənzəyirdi. İslam dövrünün insanı isə, öz kitablarına dönə-dönə müraciət etməklə yanaşı onları son dərəcə diqqətlə qoruyub saxlayan böyük bir alim kimidir.

İnsan həyatını adətən tarix dövrü və tarixdən öncəki dövrə bölürlər. Tarix dövrü bəşərin kətibə yaxud kitab şəklində yadigarlar qoyduğu zamandan sayılır. Bu yazılar hazırda o dövrün yaşayışı haqda mühakimə yürütməyin meyarıdır; tarixdən öncəki dövr barəsində mühakimə

yürütmək üçün isə o dövrdən heç bir əsər qalmamışdır.

Lakin bilirik ki, tarix dövrünün də əsərləri pərakəndə şəkildədir. Bəşərin öz tarixini və əsərlərini ardıcıl surətdə nəsilbənəsil qoruduyaraq sonrakı nəsle ötürdüyü dövr İslam dininin meydana gəlməsi ilə üst-üstə düşür. İslamın özü də, bu şüuri inkişafın faktorlarından sayılır. İslam dövründə, müsəlmanlar öz əsərlərini qoruyub saxlamaq və onların köhnəlməsinin və aradan getməsinin qarşısını almaqla yanaşı, az-çox keçmiş xalqların da əsərlərini qoruyaraq sonrakı nəsillərə ötürdülər; yəni təqribən nübüvvətin sonu dövrüdür ki, bəşər elmi və dini irslərini qorumaq üçün öz ləyaqətini göstərmişdir və həqiqətdə əsl tarix dövrü İslamın meydana gəldiyi zamandır. Keçmiş dövrlərdə bir tərəfdən elmi, fəlsəfi və dini nəfis əsərlər yaranır və digər bir tərəfdən də, odda yanır yaxud suda batırdı. Tarix bu cür ağırlı-acılı əhvalatlarla doludur. Xristianlıq şərqə Roma imperatorluğuna hakim kəsildikdən sonra böyük İskəndəriyyə elmi hövzəsi dağıdıldı və onun tarixi

kitabxanası xristian təəssübkeşləri tərəfindən yandırıldı.¹

Elmin meydana gəlməsi və bəşərin öz səmavi dininin qoruyucusu, çağırışçısı, təbliğedicisi ola biləcək bir həddə yetişməsi istər-istəməz təbliğ xarakterli peyğəmbərliyə son qoydu. Məhz bu baxımdan hz. Peyğəmbər bu ümmətin alimlərini Bəni İsrail peyğəmbərləri ilə bərabər yaxud onlardan üstün sayır. İqbal Lahuri bir daha gözəl bir söz bəyan edərək deyir:

"İslam peyğəmbəri qədim aləmlə yeni aləm arasında dayanmışdır. O, ilhamının mənbəyi cəhətindən qədim dünyaya, ilhamının ruhu və məzmunu cəhətindən isə müasir dünyaya aid olur. Həyat Peyğəmbərdə idrakın yeni hərəkət xəttinə

---

¹ Uzun müddət belə yayılmışdı ki, bu kitabxananı müsəlmanlar Misrin fəthi zamanı yandırmışlar. Bu şayiə o qədər gücləndi ki, son dövrün müsəlmanları onu kitablarında yazdılar. Baxmayaraq ki, bu hadisə heç bir mötəbər sənəddə qeyd edilməmişdir. Son zamanlar tədqiqatçılar sübut etdilər ki, bu kitabxana təəssübkeş xristianlar tərəfindən yandırılmış və müsəlmanlara aid etmə şayiəsi isə, o dövürlə iki əsr fasiləsi olan bir xristian tərəfindən söylənilmişdir (Bax: "Sivilizasiyalar tarixi" Vil Dürant, c.11, səh.219 və məlum mövzuda qələmə alınmış "İskəndəriyyə kitabxanası" Şibli Nöman" (farsca))

layiq olan digər idrak mənbələrini kəşf edir. İslamın gəlişi induktiv əqlin gəlişi deməkdir. İslamın meydana gəlməsi ilə risalətin (ilahi missiyanın) sona yetməsinin vacibliyinin kəşf edilməsi nəticəsində, risalət öz kamillik həddinə çatır. Bu isə öz növbəsində, həyatın daimi olaraq uşaqlıq və xaricdən idarəedilmə mərhələsində qalmamasının şüurlu şəkildə dərk edilməsinə səbəb olur. İslamda kahinliyin və irsi səltənətin ləğv edilməsi, Quranda əqlə və təcrübəyə daimi diqqət və bu aydın kitabın təbiət və tarixi, idrakın qaynağı kimi əhəmiyyətli sanması hamılıqla vahid risalət dövrünün sonu düşüncəsinin çeşidli simalarıdır... Xatəmiyyət ideyasını həyatın son dövründə əqlin tamlıqla emosiyanı əvəz etməsi kimi anlamamalıyıq. Bu nə mümkündür və nə də lazım..."¹

ƏBƏDİ DİN

İslam nübüvvətin sonunu elan etməklə yanaşı, öz əbədiliyini və həmişəyaşarlığını da bildirdi:

---

¹ İslamda dini təfəkkürün dirçəldilməsi (farsca), səh.145 və 146.

"Muhəmmədin halalı qiyamətə qədər halal və Muhəmmədin haramı qiyamətə qədər haramdır".¹

Bu məsələ, ətrafında yaranmış suallar və iradlara görə səsli-küylü məsələlərdən biridir. Deyirlər: Məgər nəyinsə əbədiyi mümkündürmü? Dünyada hər bir şey əbədiliyin əksinədir; bu dünyanın ən əsas prinsiplərindən biri *dəyişiklik* prinsipidir; əbədi olan varsa, o da heç bir şeyin əbədi olmamasıdır.

Əbədiliyi inkar edənlər bəzən öz sözlərinə fəlsəfi rəng verərək, bir dəlil-sübut olaraq təbiətin ümumi qanunu sayılan *dəyişiklik* prinsipinə əsaslanırlar.

Məlum məsələyə yalnız bu cəhətdən yanaşarıqsa, iradın cavabı bəllidir: daima dəyişkənlikdə olan, maddə və dünyanın maddi tərkibləridir, lakin qayda-qanunları – istər təbii qanunları, sistemləri, yaxud təbii qanunlara əsaslanan ictimai qaydaları – buna aid etmək olmaz. Ulduzlar və günəş sistemi yaranaraq bir müddətdən sonra aradan gedir, fani olur, lakin

---

¹ Üsuli-Kafi, səh.17

cazibə qanunu həmişəki kimi öz qüvvəsindədir; bitkilər və canlılar doğulur, doğur və ölürlər, ancaq biologiyanın qanunları yaşamaqdadır.

İnsanların və onların yaşam qanunları da belədir; Peyğəmbər daxil olmaqla bütün insanlar ölür, amma onun səmavi qanunu ölməzdir, həmişəyaşardır.

مصطفى را وعده داد الطاف حق
گر بمیری تو نمیرد این سبق

Təbiətdə dəyişkən olan qanunlar deyil, "fenomenlər"dir. İslam fenomen deyil, qanundur. İslam təbiətin qanunları ilə harmoniyalaşmadıqda ölümə məhkumdur, ancaq özünün iddia etdiyi kimi, insan və toplumun fitrətindən qaynaqlanar və təbiət və onun qanunları ilə uyğun olarsa, nə üçün ölməlidir?!

Lakin bəzən ictimai yöndən irad edilərək deyilir: İctimai qayda-qanunlar ictimai tələblər, ehtiyaclar əsasında təyin edilmiş şərti qanunlardır. İctimai qanunlarda əsas götürülən tələblər sivilizasiya faktorlarının inkişafı və tərəqqisi ilə dəyişirlər; hər bir əsrin tələbləri başqa bir dövrün, əsrin tələbləri

ilə fərqlidir; raket, atom, təyyarə, elektrik, televizor və bilgisayar əsrinin ehtiyacları at, ulağ və dəvə əsrinin tələb və ehtiyacları ilə fərqlənir; onun indiki zamandakı yaşayış qanunlarının at, ulağ və dəvə dövrünün qanunları ilə eyni olması necə mümkündür? Başqa deyişlə, sivilizasiya amillərinin tərəqqi və inkişafı, məcburi olaraq yeni istəklər gətirir; nə "tarixi məcburiyyət" in qarşısını alaraq zamanı bir halda saxlamaq və nə də zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmamaq olmaz. Sabit və yeknəsəq qanunlara söykənmək zamanın tələbləri ilə uyğunlaşmağa və sivilizasiya karvanı ilə ayaqlaşmağa əngəl törədir.

Şəxssiz, dinlərin, xüsusilə də İslamın qarşılaşdığı ən önəmli məsələlə budur. Gənc nəsillə dəyişiklik, yeniləşmə və zamanın tələbləri ilə ayaqlaşmaqdan başqa bir mövzu haqda fikirləşmirlər. Müasir nəsillə qarşılaşarkən ilk eşidilən söz budur. Bu nəslin ifratçılarının baxışında din və yeniləşmə iki təzadlı fenomendir: yeniləşmənin xüsusiyyəti hərəkət və keçmişə arxa çevirməkdirsə, dinin xüsusiyyəti durğunluq,

sabitlik və keçmişə diqqət edərək mövcud durumu qoruyub saxlamaqdır.

Hər bir dindən daha artıq İslam bu qrupla mübarizə aparmalıdır. Çünki İslam bir tərəfdən əbədilik iddiasındadır (hansı ki bu iddianı qəbul etmək bu dəstəyə çox ağır gəlir), digər tərəfdən də insanla Allah arasındakı əlaqədən tutmuş, fərdlərin ictimai əlaqələri, ailə münasibətləri, fərd və toplum münasibətləri, insanla aləm arasındakı münasibətlərə kimi həyatın bütün sahələrinə müdaxilə etmişdir. Əgər İslam bəzi başqa dinlər kimi, bir sıra ibadətlərlə və quru əxlaqi göstərişlərlə kifayətlənərdisə o qədər də problem olmazdı, ancaq bütün bu ictimai, siyasi, hüquqi, mülki, cəza və ailə qayda-qanunları ilə nə etmək olar?

Göründüyü kimi sözügedən iradda "tarixi məcburiyyət", "tələblərin dəyişilməsi", "zamanın tələbləri ilə uyğunlaşma"dan söz açıldığından, biz məlum iradın əsas elementini təşkil edən bu üç predmet haqda qısa izah verir, daha sonra islami prizmadan problemin həllini açıqlayırıq.

Bu məqalə bir neçə səhifədə sözügedən mətləbi bütün təfərrüatı ilə şərh etmək iddiasında deyil, çünki bu məsələnin araşdırılması eyni zamanda fəlsəfə, fiqh, tarix və sosiologiya elmlərinə aid olub, uzun illərin araşdırmasının məhsulu olan geniş həcmli kitab tələb edir. Ümid edirik ki, bu məqalədə problemin həlli yolunun əlamətlərini göstərə biləcəyik.

TARİXİ MƏCBURİYYƏT¹

İki hissədən ibarət söz birləşməsi: məcburiyyət, tarix.

Məcburiyyət qaçılmazlıq, hökmən müəyyən tərzdə olmaq, filosofların təbirincə isə zərurət və vaciblik deməkdir. Misal olaraq 5x5 zəruri və məcburi olaraq 25-ə bərabərdir, yəni hökmən belədir, bunu əksi qeyri-mümkündür. Aydın ki, fəlsəfi mənə daşıyan bu termində məcburiyyət ikrah və zor tətbiq etmə mənasında işlənən hüquqi, fiqhi və ümumi kütlənin anladığı məcburiyyətlə

---

¹ Tarixi determinizm

fərqlidir. 5x5 zor tətbiq edən, məcbur edən bir qüvvənin deyil, öz zati təbiətinin hökmünə uyğun olaraq 25-ə bərabərdir.

Tarix isə insan sərgüzəştindən ibarət hadisələr toplusudur. İnsanın həyatı müəyyən bir prosesdən keçir və onu idarə edən bir sıra qüvvələr vardır. Tikiş maşını əl ilə, yaxud fabrik buxarla işlədiyi kimi, tarix də bir sıra amillər və qüvvələrlə işləyir, idarə edilir, yüksəlir.

Demək, tarixi məcburiyyət bəşər sərgüzəştinin qaçılmazlığından ibarətdir. "Tarixin hərəkəti məcburidir" – dedikdə, bəşərin ictimai həyatında təsirli amillərin qəti, qaçılmaz təsirlərə malik olması nəzərdə tutulur; bu amillərin təsirediciliyi labüd və qaçılmazdır.

"Tarixi məcburiyyət" sözü dövrümüzdə böyük bir dəyər qazanmışdır. Hazırda bu söz, keçmişdə "qəza və qədər" sözünün ifa etdiyi rolu oynayır: olaylar qarşısında təslim olmaq üçün bir növ bəhanə və təqsirlər üçün üzrdür.

Qarşısında razılıq və təslim olmaqdan başqa bir çarə tapılmayan qaniçən aslan keçmişdə qəza və qədər idi, hazırkı zamanda isə, tarixi məcburiyyət.

Əslində, həm "qəza və qədər" və həm də, "tarixi məcburiyyət" düzgün fəlsəfi anlama malikdir; onların əsl mənalarının doğru qavranılmaması yalnız şəkildə ifadə edilmələrinə səbəb olmuşdur. *İnsan və Tale* kitabında qəza və qədərə dair söz açmışıq. Keçək tarixi məcburiyyətə.

Dünyanın digər olayları kimi bəşər həyatının da dəyişməz bir qanuna tabe olmasına və başqa faktorlar kimi tarixi amillərin qəti, zəruri təsirə malik olmasına heç bir söz yoxdur. Qurani-kərim də özünəməxsus deyişi ilə "sünnətullah" (Allahın sünnəsi, dəyişməz adəti) adı altında bunu təsdiqləmişdir. Ancaq söhbət bu amillərin təsiretmə formasından gedir. Görəsən tarixi amillərin məcburi təsiri hər bir şeyin keçici, məhdud və məhvə məhkum olması tərzindədir, yaxud başqa bir tərzdə?

Aydındır ki, bu, amilin növündən asılıdır. Tarixin mühərrikləri sabit və əbədi olarsa, onların

məcburi təsiri müəyyən bir prosesi davam etdirmək tərzində olacaqdır. Və əksinə, keçici olduqda onların məhsul və təsirləri də keçici olacaqdır. Tarixi amillərdən biri də cinsi amildir. Sabit və dəyişməz olan bu amil daima insanları ailə qurmaq, həyat yoldaşı seçmək və övlad dünyaya gətirməyə tərəf sövq etmişdir. Bəşər tarixi boyunca ailə həyatı əleyhinə edilən inqilabların hamısı uğursuzluqla nəticələnmişdir. Niyə? Çünki tarixi məcburiyyətin əksinə həyata keçmişdir; tarixi məcburiyyət bunun yaşamasını tələb edirdi. Tarixi faktorlardan biri də din amilidir. Bəşərin daxilində pərəstişə tərəf (formasından asılı olmayaraq) meyl olmuşdur. Bu amil bütün dövrlərdə öz rolunu ifa edərək dinə diqqətin unudulmasının qarşısını almışdır.

Demək, tarixi məcburiyyəti keçicilik və məhdudiyətlə bərabərləşdirərək hər bir qanun-qaydanın dəyişkənliyi üçün əsas götürmək tam yalınlaşdır. Tarixi məcburiyyət - iqtisadi istehsal faktoru kimi müəyyən bir faktorun dəyişərək, başqa bir faktorun onu əvəz etdiyi təqdirdə dəyişkənliklə

nəticələnəcəkdir. Elə isə, insan və onun ehtiyacları, tarixə hərəkətverici qüvvələr və cəmiyyətdə hər bir amilin təsiretmə dairəsini bilməli və bununla da, faktorların hər birinin hüdudunu, hansının ölməz və davamlı, hansının qeyri-sabit və dəyişkən olmasını üzə çıxarmalıyıq.

Həqiqət budur ki, tarixi məcburiyyətin insan həyatının bütün sahələrinin dəyişkənliyi ilə eyni olması fərziyyəsi, "təhqütblü insan" fərziyyəsinin məhsuludur. Bu fərziyyəyə əsasən, insan yalnız bir orijinal qütbə malikdir, tarixin dəyişkənliyi isə, bircəhətli dəyişkənlikdir. Bu fərziyyənin tərəfdarlarına görə, hər bir dönmədə tarixin əsas və orijinal amili iqtisadiyyatdır; sərvətlərin istehsalı və bölüşdürülməsi, fərdlərin iqtisadi əlaqələri, o cümlədən: fəhlə və kapitalist, əkinçi və feodal və s. arasındakı münasibətlər (əlbəttə ki, bunlar qeyri-sabit, dəyişkən münasibətlərdir) din, elm, fəlsəfə, qanun, etika və incəsənət kimi həyatın digər yönlərini müəyyənləşdirir. İlk olaraq dünyada geniş səs-küylə sonlanan bu fərziyyə hazırda öz əvvəlki dəyər və etibarını itirmişdir. İndi dünya və

tarixi materialistcəsinə izah edən bir çox alimlər belə bu fərziyyəyə arxa çevirmişlər.

İnsanın, "bu naməlum varlığ"ın neçə qütblü olması və insan tarixinin neçə qütblü fəzrlə izahına dair elmi baxımdan qəti şəkildə söz deyilə bilməməsinə baxmayaraq, insanın birqütblü olmaması danılmazdır. İnsanın birqütblü olması və insan tarixinin bir xətt üzərində hərəkət etməsi fərziyyəsi, ən puç və əsassız fərziyyələrdən biridir.

EHTİYAQLAR

Doğrudurmu ki, bəşərin bütün ehtiyacları dəyişkəndir? Və ehtiyaclar dəyişdikcə onunla əlaqədar qanun-qaydalar da dəyişir?

Cavab budur ki, nə bütün ehtiyaclar dəyişkəndir. Və nə də ehtiyacların dəyişkənliyi onunla əlaqədar həyatın əsas prinsiplərinin, qanunlarının dəyişdirilməsini tələb edir?

Birinci hissəyə gəldikdə deməliyəm ki, ehtiyaclar iki növdür: birinci dərəcəli və ikinci dərəcəli ehtiyaclar. Birinci dərəcəli ehtiyaclar bəşərin psixoloji və bioloji quruluşunun

dərinliyindən və ictimai həyatın təbiətindən qaynaqlanır. Nə qədər ki, insan insandır və nə qədər ki, onun həyatı toplum şəklindədir, bu ehtiyaclar olacaqdır. Bu ehtiyaclar bioloji, ruhi-psixoloji, yaxud da ictimaidir. Bioloji ehtiyaclara misal olaraq qida, geyim, məskən, həyat yoldaşı və s.-yə; ruhi ehtiyaclara isə, elm, gözəllik (estetika), yaxşılıq, sitayiş, ehtiram və tərbiyəyə; nəhayət ictimai ehtiyaclara isə, yardım etmə, fikir mübadiləsi, ünsiyyət, azadlıq və musavata olan ehtiyacları göstərmək olar.

İkinci dərəcəli ehtiyaclar birinci dərəcəli ehtiyaclardan qaynaqlanır. Hər bir dövrdə başqa dövəmlərlə fərqlənən müxtəlif növ yaşayış əşyalarına, avadanlıqlara, cihazlara olan ehtiyaclar bu qəbildəndir.

Birinci dərəcəli ehtiyaclar bəşəriyyəti həyatın təkamül və inkişafına tərəf çəkən amildir. İkinci dərəcəli ehtiyaclar isə, həyatın təkamül və inkişafının məhsulu olub, eyni zamanda bəşəri daha geniş inkişaf və daha yüksək təkamülə tərəf hərəkətə gətirir.

Ehtiyacların dəyişilməsi, onların yenilənməsi və köhnəlməsi ikinci dərəcəli ehtiyaclara aiddir. Birinci dərəcəli ehtiyaclar nə köhnəlir, nə də aradan gedir; həmişə aktiv və yenidir. İkinci dərəcəli ehtiyacların da bəzisi belədir. O cümlədən, qanuna olan ehtiyac. Qanuna olan ehtiyac ictimai yaşayışa olan ehtiyacın məhsulu olmaqla yanaşı, eyni halda daimi və ölməzdir. Bəşərin qanuna olan ehtiyacları heç vaxt kəsilməyəcək və o, qanuna qarşı ehtiyacsız olmayacaqdır.

Keçək ikinci hissəyə. Doğrudur, sivilizasiya amillərinin tərəqqisi yeni ehtiyaclar yaradır və bəzən bir sıra ikinci dərəcəli qayda-qanunlar tələb edir, məsələn müasir nəqliyyat vasitələri şəhərlər üçün "yol hərəkət qaydaları" adlı bir sıra qanun-qaydaların və ölkələr arasında bəzi beynəlxalq qanunların təyin edilməsini tələb edir. Hansı ki, keçmişdə belə qanunlara heç bir ehtiyac yox idi; ancaq sivilizasiya amillərinin tərəqqisi hətta alver, qəsb, zəminlik, irs və nikah və s.-ə aid hüquqi, cəza xarakterli və mülki qanunların belə (ədalət və real fitri hüquqa söykəndiyi təqdirdə) dəyişdirilməsini

tələb etmir, o da ki qalsın insanla Allah və ya cəmiyyət münasibətlərilə bağlı qanunların dəyişdirilməsinə.

Qanun ehtiyacların təmin edilməsinin düzgün, ədalətli və şərəfli yolunu müəyyənləşdirmişdir. İstifadəsi gərəkli əşyaların və avadanlıqların dəyişikliyi, onların əldə edilmə və ədalətli mübadilə yolunun dəyişdirilməsinə səbəb olmur. Bu dəyişiklik yalnız bir surətdə ola bilər ki, həyatımızda lazımlı olan əşyaların, avadanlıqların əvəziləndiyi və tərəqqi etdiyi kimi, haqq, ədalət və əxlaq məfhumlarının da dəyişkən olmasını fərz edək. Başqa sözlə, haqq və ədalətin nisbi məfhumlar olduğunu, yəni müəyyən bir zamanda haqq, ədalət, əxlaq sayılan hər hansı bir predmetin, başqa bir dövərdə haqqsızlıq, ədalətsizlik və əxlaqsızlıq olduğunu fərz edək.

Hazırda bu fərziyyə haqda çox danışılır, ancaq bu yazıda məlum məsələni araşdırmağa macal yoxdur; bu qədərlə kifayətlənirik ki, haqq, ədalət və əxlaq anlayışlarının düzgün qavranılmaması, dərk edilməməsi bu fərziyyə ilə nəticələnmişdir. Haqq,

ədalət və əxlaq məsələsində dəyişkən olan onların həqiqət və mahiyyəti deyil, onların icra forması və praktiki inikasdır.

Hər hansı bir ana yasa hüquqi və fitri bazisə yiyələnər, həmişəyaşar bir dinamizmdən qidalanar, həyatın magistral yollarını göstərər və sivilizasiyanın dərəcəsindən asılı olan yaşayışın forması barədə susarsa, həyatın dəyişikləri ilə ayaqlaşma bilər, hətta bu dəyişiklikləri istiqamətləndirə də bilər.

Qanunla günbəgün dəyişən ehtiyaclar arasındakı ziddiyyət o zaman baş qaldırır ki, qanun hərəkət xəttini göstərmək əvəzinə, həyatın forma və zahirinə fikir versin; məsələn, mədəniyyət və sivilizasiya ilə tam bağlı olan xüsusi əşyaları, avadanlıqları həmişəlik olaraq imzaladığı zaman, məlum təzad ortaya çıxır.

Qanun, yazarkən hökmən əldən, minikdə at və eşşəkdən, işıqlandırmada neft çırağından və geyimdə əldə toxunmuş paltarlardan və s. istifadə edilməsini deyərsə, belə bir qanun elm, sivilizasiya

və onun tələbləri ilə mübarizəyə qalxmışdır və şübhəsiz ki, tarixi məcburiyyət onu dəyişdirəcəkdir.

Qanun xüsusi və maddi olduğca, yəni özünü xüsusi maddələr və formalarda hasarladığıca yaşamaq və davamedicilik şansı azalacaq, əksinə, ümumi və mənəvi olduğca və öz diqqətini əşyaların zahiri formalarına deyil, əşyalarla şəxslər arasındakı münasibətlərə yönəldikcə yaşamaq və davamedicilik şansı artacaqdır.

ZAMANIN TƏLƏBLƏRİ

Zamanın tələbləri mühitin, cəmiyyətin və yaşayışın tələbləri deməkdir. Bəşər şüur, yaradıcılıq və seçim qüvvəsilə silahlandığına və yaxşı yaşamağa meylli olduğuna görə iqtisadi, ictimai və mənəvi ehtiyaclarını təmin etmək üçün daima yeni-yeni düşüncələri, fikirləri, amilləri və vasitələri həyatına daxil edir. Daha mükəmməl amillər və vasitələrin gəlişi, istər-istəməz köhnə və naqis amillərin sıradan çıxması və insanın yeni amillərə və onun tələblərinə bağlı olması ilə nəticələnir. Bəşərin bir sıra maddi və mənəvi ehtiyaclara

bağlılığı, bu ehtiyacları dəf edən amillərin və vasitələrin ardıcıl dəyişkənliyi və onların, öz növbəsində bir sıra yeni ehtiyaclara səbəb olan daha da təkmilləşməsi və yaxşılaşması hər bir dövərdə mühitin, cəmiyyətin və həyatın tələblərinin dəyişilməsinə və insanın özünü yeni tələblərlə uyğunlaşdırmasına səbəb olur. Bu tip tələblərlə döyüşə qalxmamalıyıq, əslində bu heç mümkün də deyildir.

Ancaq təəssüflər olsun ki, zamanda meydana gələn bütün yeni fenomenlər heç də düzgün təfəkkürlər, dolğun düşüncələr və maksimum xoşbəxt həyat üçün mükəmməl amillər və vasitələrdən ibarət deyil. Zamanı, mühiti və cəmiyyəti yaradan bəşərdir, bəşər isə heç zaman səhvsiz olmamışdır; bu baxımdan insanın yeganə vəzifəsi zaman və onun düşüncələri, ideyaları, adətləri və dəblərinə tabeçilik yox, həm də zamana nəzarət və onu islah etməkdir. Əgər insan zamanı özünə meyar götürərək tamamilə özünü zamanla uyğunlaşdırmalıdırsa, bəs zamanı nə ilə uyğunlaşdırmalı və ölçməlidir?!

Dar düşüncəli insanlar "zamanın tələbləri" dedikdə, günün dəblərini düşünürlər. "Hazırkı dünya bəyənmir" cümləsi, bunların şəxsiyyətini gözdən salmaq və onları qeydsiz-şərtsiz təslim etmək üçün, hər növ nəzəri, praktiki, formal, metodoloji, eksperimental, deduktiv və induktiv məntiqdən daha təsirlidir. Bunların düşüncə tərzinə görə, müəyyən bir şey moddan düşəcək (xüsusilə də qərb dünyasında), bunu "zamanın tələblərinin dəyişməsi", "tarixi məcburiyyət", "qaçılmazlıq", "tərəqqi və inkişafın məntiqi nəticəsi" adlandırmaq yetər; halbuki zaman, mühit və ictimai amillərin bəşər tərəfindən yaradıldığını, müqəddəs aləmdən gəlmədiyini bilir. Bəşərin səhvə yol verməsi isə (qərbli olsa belə), mümkündür.

Bəşər şüuru və elmi olduğu kimi, ehtiras və nəfsani meylləri də vardır. Və məsləhətli və yaxşı yaşayış istiqamətində addımladığı kimi, bəzən sapqınlığa da düşər olur; demək zamanın da həm inkişafı və həm də sapqınlığı mümkündür; zamanın inkişafı ilə irəliləməli və onun sapqınlıqları ilə mübarizə edilməlidir.

"Azadlıq" kimi acı taleyə sahib (xüsusilə şərqdə) sözlər sırasında yerləşən "zamanın tələbləri" ifadəsi, hazırda orijinal şərq mədəniyyətini əzmək və ona qərb ruhunu təhmil etmək məqsədlilə müstəmləkəçilik aləti rolunu ifa edir. Bu adla necə sofistikalər həyata keçir və necə də bədbəxtliklər bu gözəl afişa ilə təhmil edilir!

Deyirlər, elm əsridir. Deyirik doğrudur, amma bəşərin elmdən başqa bütün bulaqları qurumuşdurmu? Və doğulanlar bütünlüklə elmin qanuni və doğma oğludurmu?! Hansı bir dövrdə elm və bilik yaşadığımız dövrdəki kimi qüvvət, qüdrət və genişliyə malik olmuşdur? Hansı dövərdə bu dönəm kimi azadlıq - özünü əldən verərək, ehtiras divinə və eqoistlik, məqampərəstlik, pulgirlik, istismarçılıq əjdahasına məğlub olmuşdur?!

Zamanın tələblərinin dəyişməsi nəticəsində heç bir qanunun həmişəyaşar qalmamasını iddia edənlər, öncə yuxarıdakı iki predmeti bir-birindən ayırmalıdırlar. Bununla da məlum olmalıdır ki,

İslamda heç bir şey yaxşı yaşayışa tərəf irəliləmənin, inkişafın əleyhinə deyildir.

Dövrümüzün problemi budur ki, hazırkı bəşər bu iki məsələni bir-birindən ayırd etməyə çox az hallarda müvəffəq olur. Ya gerilikdən yapışaraq, köhnə ilə əhd-peyman bağlayır və bununla da hər bir yeniliklə mübarizəyə qalxır və yaxud nadanlıq göstərərək zamanın tələbləri adı ilə bütün yeni fenomenə haqq qazandırır.

MÜTƏHƏRRİKLİK VƏ ZAMANLA UYĞUNLUQ

Tarixi məcburiyyət, ehtiyacların dəyişilməsi və zamanın tələbləri kimi məsələləri ortaya atılması bu qədər faydalıdır ki, bilək ki, bunları bəhanə gətirərək gözübağlı müəyyən bir qanunu məhkum və ölməzliyini inkar etmək olmaz.

Lakin aydındır ki, bu məsələlərin gündəmə çəkilməsi təklildə əbədilik problemini həll etmir. Çünki, əbədi bir qanun, həyatın bütün dəyişkən formalarını əhatə etmək, bütün problemlərdən çıxış yolunu göstərmək və hər bir problemi xüsusi tərzdə həll etmək istəsə, mütləq bir növ dinamikliyə,

dəyişkənliyə və zamanla uyğunluğa sahib olmalı və quru, durğun və qeyri-uyuşqan olmamalıdır.

İndi isə görək İslam "Muhəmmədin halalı qiyamət gününə qədər halaldır və Muhəmmədin haramı qiyamət gününə qədər haramdır"¹ prinsipini qorumaqla həyatın ayrı-ayrı formalarında müxtəlif çıxış yollarını necə göstərmək istəyir? Bu problemə sinə gərmək üçün, İslamın qanunvericilik sistemində yəqin ki, müəyyən sirlər olmalıdır.

Bütün sirlərin mənşəyi İslamın məntiqi ruhu və onun insan fitrətinə-təbiətinə, cəmiyyətə və bütün dünyaya tam bağlılığıdır.

İslam öz qanun-qaydalarını müəyyənləşdirərkən fitrərə olan ehtiramını və fitri qanunlara bağlılığını rəsmən elan etmişdir. Məhz bu cəhət, İslam qanunlarına ölməzlik, həmişəyaşarlıq, əbədilik imkanı vermişdir.

---

¹ Halalu Muhəmmədin halalun ilə yaumil qiyamə və haramuhu haramun ilə yaumil qiyamə

İslamın fitrətlə bağlılığını aşağıdakı göstəricilərlə tanımaq olar:

1. Əqlin din dairəsinə daxil edilməsi: İslam qədər heç bir din əqlə sıx əlaqə qurmamış və onun "hüquq"unu tanımamaşdır. Hansı din əqli şəriət hökmlərinin qaynaqlarından biri kimi tanıtdırır? İslam fəqihləri dörd şeyi şəriət hökmlərinin mənbəyi hesab etmişlər: Kitab, Sünnət, İcma və Əql. İslam fəqihləri əqlə şəriət arasında qırılmaz münasibətin olmasını qəbul edir və bunu "Mülazimə qaydası" adlandırırlar.

Kullu ma həkəmə bihil-əql həkəmə bihişşər

"Əqlin qəbul etdiyi tərzdə şəriət hökm edir və şəriətin hökm etdiyi əqli bazisə əsaslanır".

İslam fiqhində əql həm müəyyən bir qanunu kəşf edər, həm qeydləndirər və dairəsinə kiçildər yaxud genişləndirər və həm də başqa qaynaqlardan, sənədlərdən hökmlərin çıxarışı zamanı yardımçı rolunu oynaya bilər.

Əqlin müdaxilə hüququ İslamın həyatın reallıqları ilə əlaqədə olması baxımından üzə çıxır.

İslam öz təlimləri üçün naməlum həll olunmaz səmavi sirləri qəbul etmir.

2. Hərtərəflilik, Quranın təbirincə "Vəsətiyyət": Hər bir qanunun və ya məktəbin təkqütblülüüyü, onun ləğv edilməsinin sübutudur. İnsan həyatına təsirli və hakim amillər xeylidir. Bunların hər hansı birisini göz ardına vurmaq, istər-istəməz müvazinətsizlik yaradır. Əbədiliyin ən önəmli rüknü - maddi, psixoloji, fərdi və ictimai cəhətlərin hamısına diqqət yetirməkdir. İslam təlimlərinin hərtərəfliliyi islamşünaslar tərəfindən qəbul edilmiş həqiqətdir. Bu barədə təfsilatı ilə bəhs etməyimiz bu yazının öhdəsindən xaricdir.

3. İslam heç zaman həyatın forma, surət və zahiri haqda söz açmır. İslam təlimləri bütünlüklə bəşəri hədəflərə, mənalara qovuşduran ruha, mənaya və yola yönəlmişdir. İslam məqsəd və mənaları, və bu məqsəd və mənalara yetişmə yolunu öz dairəsində yerləşdirmiş və bu çərçivədən kənarında bəşəri azad buraxmış və bununla da sivilizasiya və mədəniyyətin inkişafına hər hansı bir zərbəni endirməkdən çəkinmişdir.

İslamda müqəddəs xarakter daşıyan və müsəlmanlar tərəfindən qorunub saxlanması vacib olan heç bir maddi əşya və zahiri forma tapmaq olmaz; bu baxımdan, elm və sivilizasiyanın inkişafının təzahürləri ilə mübarizədən çəkinmə bu dinin zamanın tələbləri ilə uyğunlaşmasını asanlaşdıran və əbədiliyin ən böyük maneəsini aradan qaldıran cəhətlərdən biridir.

4. Bu dinin son və həmişəyaşar olmasının fitri qanunlarla ahəngdarlıqdan qaynaqlanan digər bir səbəbi də budur ki, bəşərin sabit ehtiyacları üçün sabit və dəyişilməz qanunlar nəzərdə tutmuş və onun dəyişkən şəraiti üçün dəyişkən durum proqnozlaşdırmışdır.

Öncə qeyd etdik ki, bəşərin istər fərdi, istərsə də ictimai sahədə bir sıra ehtiyacları sabit bir duruma malik olub, bütün zamanlarda eyni haldadır. İnsanın öz şəxsi meyllərini tənzimləməsindən ibarət olan "əxlaq", cəmiyyəti tənzimləməsindən ibarət olan "ədalət", öz yaradanı ilə qurduğu əlaqədən və imanını yeniləşdirməkdən və təkmilləşdirməkdən ibarət olan "ibadət" bu qəbildəndir.

Bəşərin ehtiyaclarının digər bir hissəsi isə, dəyişkən olub və qanun baxımından dəyişkən durum tələb edir. İslam bu dəyişkən tələblər üçün dəyişkən durum nəzərdə tutmuşdur. Belə ki, dəyişkən şəraiti dəyişməz və sabit prinsiplərlə əlaqələndirmişdir və sabit prinsiplər hər bir yeni və dəyişkən durumda şəraitlə uyğun ikinci dərəcəli bəndlər yaradır. Burada iki nümunə ilə kifayətlənirik:

İslamda aşağıdakı tərzdə ictimai bir prinsip mövcuddur:

﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ﴾

*"Düşmənlərə qarşı bacardığınız qədər qüvvə toplayın"*¹

Bu prinsipi "Kitab" yəni Quran bizə öyrədir. Başqa bir tərəfdən sünnədə "səbq və rimayə"² adlı bir sıra göstərişlər gəlmişdir; əmr edilmişdir ki, özünüz və övladlarınız at çapmağı və ox atmağı kamil şəkildə öyrənin. At çapmaq və ox atmaq o

---

¹ Ənfal, 60

² At çapmaq və ox atmaq

dövrün hərbi fəndlərindən və düşmən qarşısında qüvvə tolpamaq üçün ən gözəl vasitələrdən idi. "Səbq və rimayə" qanununun əsası, *"Düşmənlərə qarşı bacardığınız qədər qüvvə toplayın"* ayəsidir; yəni ox, qılınc, nizə və at İslam baxımından prinsipiallığa malik deyil və İslam hədəflərinin bir hissəsini təşkil etmir, prinsiplial olan budur ki, müsəlmanlar hər bir dövəmdə bacardıqları qədər düşmən qarşısında hərbi müdafiə baxımından qüdrətli olmalıdırlar.

Həqiqətdə, ox atma və at çapma məharətinin gərəkli olması düşmən qarşısında güclülüyn gərəkli olmasının simvoludur, başqa bir sözlə ox atma və at çapma o dövəmdə güclü olmağın praktiki forması idi. Düşmən qarşısında qüdrətli olmağın zəruriliyi sabit ehtiyacdən doğan dəyişməz qanundur; ancaq ox atmaq və at çapmağın gərəkliyi isə, keçici bir ehtiyacın simvolu olub, zamanın tələbləri və mədəni və texniki amillərin genişlənməsi ilə dəyişir və beləliklə, müasir silahlardan istifadənin öyrənilməsinin zəruriliyi onu əvəz edir.

Başqa bir nümunə: İslam peyğəmbəri (s) elm öyrənməyi hər bir müsəlmana vacib bilmişdir.

İslam alimləri sübuta yetirmişlər ki, İslam baxımından elm öyrənməyin vacibliyi iki yerdədir: biri iman əldə etməyin elmə bağlı olduğu yerdə; ikincisi isə, müəyyən bir mükəlləfiyyətin yerinə yetirilməsinin ona bağlı olduğu yerlərdə.

İkinci dəstə barəsində deyilir, elm öyrənməyin vacibliyi hazırlıq xarakteri daşıyır; yəni insanı öz vəzifəsinə əməl etməyə hazırlamaq üçündür.

Buradadır ki, elmləri əldə etmək vaciblik və qeyri-vaciblik baxımından zamanın tələblərinə uyğun olaraq fərqlənir. Bəzi zamanlarda islami mükəlləfiyyətləri həyata keçirmək, hətta ticarət, sənaye, siyasət və s. kimi ictimai mükəlləfiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün elm öyrənməyə o qədər də ehtiyac duyulmur, adi təcrübələr kifayətdir; lakin bizim dövrümüz kimi bir zamanda, bu vəzifələri icra etmək o qədər çətinidir ki, İslamın ictimai mükəlləfiyyətlərini (kifai vaciblər) həyata keçirilməsinin mümkünüyü uzun illər dərs və xüsusi ixtisas tələb edir. Bu yöndən siyasi, iqtisadi,

texniki və s. kimi elmlərin öyrənilməsi müəyyən bir dövəmdə vacib olmadığı təqdirdə, başqa bir dövrdə vacib olur. Niyə? Çünki sabit və dəyişilməz bir qanun olan İslam toplumunun suverenliyinin, mənlüyinin qorunması prinsipinin praktiki olaraq icra edilməsi indiki zamanda yalnız elm öyrənmə və onu təkmilləşdirmə yolu ilə əldə edilir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək isə, ayrı-ayrı zaman və durumlarda eyni şəkildə deyildir.

Bu tip misallardan çox çəkmək olar.

5. İslam təlimlərinin fitrətlə ahəngdarlığını göstərən və ona əbədilik bəxş edən cəhətlərindən biri də İslam hökmləri ilə real məsləhətlər və fəsadlar arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin olması və hökmlərin bu baxımdan dərəcələndirilməsidir.

İslamda hökmlərin bir sıra real məsləhətlər və fəsadlar əsasında nəzərdə tutulduğu və bu məsləhət və fəsadların eyni dərəcədə olmaması bildirilmişdir.

Bu cəhət, İslam fiqhində "təzahum" və "əhəmm və mühüm" adlı ayrıca bir fəslin açılmasına və müxtəlif məsləhətlər və fəsadların bir-biri ilə üzləşdiyi zaman İslam mütəxəssislərinin

(fəqihlərin) işinin asanlaşmasına səbəb olmuşdur. İslam özü rüxsət vermişdir ki, belə yerlərdə ümmətin alimləri İslamın öz göstərişlərinə əsasən məsləhətlərin əhəmiyyət dərəcəsini ölçüb az əhəmiyyətli məsləhətlər qarşısında daha önəmli məsləhətlərə üstünlük verərək özlərini çətin vəziyyətdən çıxarsınlar. Hz. Rəsuldan (s) nəql edilmişdir:

" إذا اجتمعت الحرمتان طرحت ال الصغرى
للبرى "

İki haram hökm bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etdikdə onlardan daha əhəmiyyətlisinin hökmü qalır, digərinin hökmü isə ləğv olur.

İbn Əsir ən-Nihayə kitabında bu hədisi nəql edərək deyir:

Hər hansı bir iş toplumun xeyirinə, fərdin isə zərərinə tamamlanarsa, toplumun xeyiri əsas götürülür.

İbn Əsirin söylədiyi daha önəmli məsləhətin aşağı dərəcəli məsləhətə üstünlük təşkil etməsinin nümunələrindən biridir; hədisin məzmunu təkcə bu nümunədə məhdudlaşmır.

Günümüzdə elmin inkişafı üçün zəruri sayılan cənazənin yarılması, "təzahum" mövzusunda aid olan nümunələrdən biridir. Bildiyimiz kimi, İslam müsəlmanın cəsədinin möhtərəm sayılmasını və dəfn mərasimini tezləşdirməyi lazım bilir. Başqa bir tərəfdən isə, dövrümüzdə bir sıra tibbi araşdırmalar və təlimlər bu məsələylə bağlıdır. İki məsləhət qarşı-qarşıya dayanmışdır. Aydındır ki, tibbi araşdırmalar və təlimlərin məsləhəti, meyyitin dəfnini tezləşdirmək və ona ehtiram etmək məsləhətindən daha üstündür. Müsəlmandan başqa meyyit olmadığı və ya kifayət qədər qeyri-müsəlman meyyiti olmadığı surətdə imkan qədər naməlum şəxsin cəsədindən istifadə etmək və digər xüsusiyyətləri yerinə yetirmək şərti ilə, "əhəmm və mühüm" qanununa uyğun olaraq müsəlman cəsədinin bədəninin yarılması qadağası aradan götürülür. Bu qanun da çoxsaylı nümunələrə malikdir.

6. İslam qanun-qaydalarına mütəhərklik və zamanla uyğunlaşma özəlliyi bəxş edən və onu əbədiləşdirən xüsusiyyətlərdən biri də İslam

qanunları içərisində bir sıra nəzarətçi qaydaların olmasıdır. Fəqihlər çox gözəl bir təbirlə onları "hakim qaydalar" adlandırırlar; yəni İslam hökmlərinə və qanunlarına büsbütün hökmranlıq edən qaydalar. Bu qaydalar yüksək rütbəli bir nəzarətçi kimi hökmlərə və qaydalara nəzarət edir. "Hərəc" və "la zərər" qaydaları bu qəbildəndir. Həqiqətdə İslam bu qaydalar üçün "veto" hüququ vermişdir. Bu qaydaların da maraqlı macərası vardır.

7. İslam qanun-qaydaların əbədiliyinin digər amili İslamın İslam hökumətinə və başqa dəyişlə İslam toplumuna verdiyi səlahiyyətlərdir. Bu səlahiyyətlər ilk növbədə əziz Peyğəmbərin (s) öz hakimiyyətinə aid olub ondan imamların hökumətinə və digər hər bir şəri hakimiyyətə ötürülür. Qurani-kərim buyurur:

﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾

*Peyğəmbər möminlərə onların özlərindən daha çox üstünlük hüququna malikdir.*¹

---

¹ Əhzab, 6.

Bu səlahiyyətlərin dairəsi genişdir. İslam hökuməti yeni şərait və yeni tələblər zamanı İslamın ana prinsipləri üzərində keçmişdə əsasən olmayan bir sıra qanunlar çıxara bilər. ¹ İslam hakim qüvvəsinin səlahiyyətləri, səmavi qanunların yaxşı şəkildə icrasının, zamanın tələbləri ilə uyğunlaşmasının və hər bir dönmənin özünəməxsus proqramlarının tənzim edilməsinin lazımi şərtidir. Bu səlahiyyətlər bir sıra məhdudiyyət və şərtlərə malikdir ki, hazırda onların ətrafında söz açmaq bizim bəhsimizdən xaricdir.

VƏZİFƏNİN ÖTÜRÜLMƏSİ

Ötənki söhbətlərimizdən aydın oldu ki, bəşərin şüur və elm baxımından yetkinliyi, bütün ilahi təlimləri və qanunları qavramaq, dini irsin qorumaq, sapqınlıqlar və bidətlərlə mübarizə və dini yaymaq, təbliğ etməyə onun bacarıq dövrünün çiçəklənməsi peyğəmbərliyin sona yetməsinə zəmin

---

¹ Bax: Tənbih əl-Umməh, müəllif: mərhum Ayətullah Naini, səh.97-102 və "Mərcəiyyət və ruhaniyyət" kitabında (ikinci çap) Əllamə Təbatəbainin qələmi ilə yazılmış "Vilayət və ziamət" məqaləsi, səh.82-84.

yaradan ümdə amildir. Bəşərin uşaqlıq dövründə məcburi olaraq "vəhy" vasitəsilə həyata keçirilən vəzifələrin əsas hissəsini əqlin və elmin yetkinlik çağında əqli və elmi qüvvə yerinə yetirir və alimlər peyğəmbərlərin varislərinə çevrilirlər.

Hərçənd İslam başqa dinlərin ənənəsinin əksinə olaraq, ümmətin alimlərinə sinfi imtiyazlarla nəticələnən heç bir üstünlük verməməmişdir, lakin ən böyük dini rolların ifasını onların öhdəsinə qoymuşdur. İslam qədər heç bir dində ümmətin alimləri prinsipial və təsirli rola malik olmamışlar və bu İslam dininin xatəmiyyət xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Xatəmiyyət dönəmində peyğəmbərlərdən alimlərə ötürülən ilk post çağırış, təbliğ, irşad və sapqınlıqlarla, bidətlərlə mübarizə postudur.

Bəşər toplusu bütün dövrlərdə çağırış və irşada ehtiyaclıdır. Quran tam açıqcasına bu vəzifəni ümmətin öz içərisindən bir dəstənin öhdəsinə qoyur:

﴿وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ
وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ ۗ﴾

İçərinizdə yaxşılığa çağıran, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun! ¹

Eləcə də sapqınlığa, təhrifə və bidətə səbəb olan amillər bütün dövrlərdə mövcud olmuş və olacaqdır, bir daha bidətlər və təhriflərlə mübarizəni öz vəzifəsi hesab edən alimlərdir. Hz. Rəsul (s) bu barədə buyurur:

"إِذَا ظَهَرَتِ الْبِدْعُ فَعَلَى الْعَالِمِ أَنْ
يُظَهَرَ عِلْمُهُ وَ مَنْ لَمْ يَفْعَلْ فَعَلَيْهِ لَعْنَةُ
اللَّهِ"²

Bidətlər meydana gələrkən alimin vəzifəsi öz elmini üzə çıxarmaqdır, bu işi görməyənin isə Allahın lənəti üzərinə olsun.

Bu mübarizəni mümkünləşdirən və asanlaşdıran, əsas meyarın, yəni Quranın toxunulmaz qalmasıdır. Hz. Rəsul xüsusilə israr edir ki, onun dilindən nəql edilmiş kəlamların

---

¹ Ali-İmran, 104

² Üsuli-Kafi, c.1, səh.54

düzgümlük və yanlışlığı Quran miqyası ilə ölçülsün.

Orijinal mətnlərin tarixin basqınından qorunması, təfərrüatın prinsiplərdən əxz edilməsi və külliyyatın cüziyyat üzərində tətbiqi hər bir dönəmin özü ilə gətirdiyi yeni məsələlərin ortaya atılması və kəşf edilməsi, təkqütblü təmayüllərin qarşısını almaq, formalara, zahirlərə və adətlərə qapılmaqla mübarizə, orijinal, sabit və ana hökmlərin ikinci dərəcəli və nəticə qaydalarından ayırd edilməsi, mühüm və daha mühümün təyin edilməsi və üstünlüyün daha mühümə verilməsi, müvəqqəti qanunlar qoymaqda hökumətin səlahiyyətlərinin çərçivəsinin müəyyənləşdirilməsi və bir sözlə, günün tələbləri ilə müvafiq "proqram"ların tənzim edilməsi xatəmiyyət dönəmində ümmətin alimlərinin ən önəmli vəzifələrindəndir.

İslam ümmətinin alimləri daşdıqları vəzifə və məsuliyyətə görə, öz zamanını hamıdan daha yaxşı tanıyanlar olacaqdır, çünki zamanın real tələblərinin əxlaqi sapqınlıqlar və insanların ruhi

tənəzzülündən ayırd edilməsi, zamana hakim ruhu və zamanın sturukturunda fəal amilləri və o amillərin hərəkət istiqamətini tanımadan mümkün deyildir.

İCTİHAD

Ümmətin alimlərinin ən mühüm vəzifə və məsuliyyətlərindən biri də "ictihad"dır. İctihad dedikdə, İslam qanunlarını dərk etmək üçün düzgün metodla dörd əsas qaynaqdan istifadə nəzərdə tutulur. Kitab, sünnət, icma və əql bu dörd mənbəni təşkil edir.

"İctihad" sözü ilk dəfə olaraq Peyğəmbərin (s) hədislərində işlənmiş və daha sonra müsəlmanlar arasında yayılmışdır. Bu söz Quranda gəlməmişdir. Quranda məna etibarını ilə bu sözün sinonimi "təfəqquh" sözüdür. Quran açıq-aşkar şəkildə dini dərinlərdən fəhm etməyə (yəni təfəqquhə) səsləmişdir.

İctihad, yaxud təfəqquh xatəmiyyət dövründə çox həssas bir vəzifəni öhdəsinə almışdır və İslamın əbədi yaşamasının mümkünlüyünün şərtlərindəndir. Tam düzgün olaraq ictihadı İslamın

hərəkətverici qüvvəsi adlandırmışlar. Böyük İslam alimi İbn Sina özünəməxsus ziyalılığı ilə bu məsələni belə izah edir:

İslamın əsas qanunları sabit, dəyişməz və məhduddur. Lakin hadisələr və məsələlər sonsuz və dəyişkəndir və hər bir zamanda özünəməxsus tələbləri və məsələləri vardır. Bu səbəbdən hər bir dövrdə İslamın əsas qanunlarını bilən və zamanın məsələlərini və yenilikləri ilə tanış olan mütəxəssis bir qrup lazımdır ki, ictihadı və İslamın əsas qanunlarından yeni məsələləri çıxarmağı (istinbat etməyi) öz öhdəsinə götürsün.¹

İslam alimləri İslam sivilizasiyasının parlaq dövrlərində, yəni bəsit və bədəvi cəmiyyətin sürətlə genişlənərək asiya, avropa və afrikanın bir hissəsini bürüdüüyü, hər birinin özünəməxsus mədəniyyəti olan ayrı-ayrı xalqlara, qəbilələrə hakim kəsildiyi və minlərlə yeni məsələnin meydana gəldiyi bir zamanda onlara həvalə edilmiş vəzifənin öhdəsindən lazımınca gələrək dünya xalqlarını

---

¹ İlahiyyati-Şifanın sonu.

təəccübə gətirdirlər. İslam alimləri sübuta yetirdilər ki, islami qaynaqlar düzgün təyinetmə və çıxarış şərtilə, dəyişkənlikdə və inkişafda olan bir toplumla irəliləyə və ona yol göstərə bilər; isbat etdilər ki, İslam hüququ ölməzdir və zamanın inkişafından doğan istəklərlə ahəngdar olmaq və hər bir dövrün tələblərinə cavab vermək qabiliyyətinə malikdir.

İslam fiqh tarixini o dövrdə araşdıran şərqşünaslar və hüquqşünaslar bu həqiqətə etiraf edir və İslam hüququnu müstəqil və həmişəyaşar bir hüquqi məktəb kimi tanıyırlar.

Hicri-qəməri tarixinin yeddinci yüzilliyinə kimi ictihad haqqı qorunurdu və ictihad qapısı açıq idi. Sözügedən əsrdə bu haqq xüsusi tarixi səbəblərə görə, qondarma bir şura və icma ilə alimlərdən alındı və alimlər həmişəlik olaraq hicrətin ikinci və üçüncü əsrinin alimlərinin nəzərlərinə tabe olmağa məcbur oldular və buradan fihi məzhəblərin dörd məşhur məzhəbdə məhdudlaşması meydana gəldi.

İctihad qapısının bağlanması İslam aləmində böyük bir faciə hesab edilir. Bu bəlkə də müəyyən qədər bir sıra ifrat ictihadların adekvat reaksiyası

sayırdı. Hər halda İslam fiqhində donmalar, qapanmalar bu vaxtdan başladı.

İctihad qapısının bağlanması əhli-sünnə arasında baş verdi və birbaşa şiə dünyası ilə əlaqədə deyildi, ancaq istər-istəməz şiə aləmində də öz xoşaçəlməz təsirini bağışladı. Yeddinci yüzillikdən (h.q) sonra şiə fiqhində dərin baxışlar yaranmış və bəzi bölmələrdə geniş dəyişiklik baş vermişdir. Bununla yanaşı inkar etmək olmaz ki, bu fiqhi sistemdə də yeddi əsr əvvəlki formada məsələləri ortaya atmaq, günün ehtiyacı olan məsələlərlə üzləşməkdən yayınmaq və daha yeni, daha dərin üslubların ixtirasına qarşı meylsizlik çılpaqlığı ilə özünü göstərir.

Çox təəssüfləndirici haldır ki, son əsrlərdə cavanlar və necə deyərlər müsəlman ziyalıları arasında, qərbçiliyə və şərq, İslami dəyərlərinin inkarına qarşı təmayüllər və qərbin "izm"lərini¹ tam şəkildə təqlid etmə baş qaldırmış və yayılmaqdadır.

---

¹ Məktəblər, məs. Humanizm, Modernizm, Materializm və s. kimi "izm"lər.

Ancaq sevindiricidir ki, bu növ kortəbii və yuxulu təmayüllər qarşısında bir oyanışın doğması hiss olunur.

Bu yuxulu azğınlığın kökü İslam qanunlarının, necə deyərlər "doqmatik" cəhətindən zehnlərində yaranan yalnış təsəvvürdür. Əsrlər boyu ictimadın donuqluğu bu səhv təsəvvürlərə yardım etmişdir. Bu arada müsəlmanların məsul şəxslərinin və hidayətçilərinin vəzifəsidir ki, bu tip təmayüllərin qarşısında məntiqli şəkildə dayansınlar.

Bu cərəyanın səbəb və faktorları heç kimə gizli deyil. Gizlədilməməyi gərəkli olan məsələ budur ki, son əsrlərdə İslam dünyasına fikir donuqluğu hakim kəsildi və xüsusilə İslam fiqhinin hərəkətdən dayanması və keçmişə təmayüllü ruhun yaranması və zamanın ruhu ilə qarşılaşmaqdan çəkinmə bu uğursuzluğun səbəblərindən biri sayılır. Hazırda İslam dünyası hər dövrdən daha artıq elə bir qanunverici inqilaba ehtiyaclıdır ki, yeni, əhatəli və universal bir baxışla İslam təlimlərinin dərinliyindən qaynaqlansın və qərb təfəkkür

müstəmləkəçiliyinin ipi müsəlmanların əl-ayağından açılsın.

YENİ BAXIŞLAR

İslam elmləri və fəlsəfəsi tarixində heyrətləndirici mövzulardan biri də, tədqiq, kəşf və istinbat üçün İslam qaynaqlarının xüsusilə də, Qurani-kərimin tükənməzliyidir. Bu təkcə fiqhi və hüquqi məsələlərdə deyil, bütün bölümlərdə belədir. Hər bir bəşər kitabı, şah əsər olsa belə, mütaliə və araşdırma üçün məhdud potensiala malikdir. Onun bütün incəliklərini üzə çıxarmaq üçün üzərində bir neçə nəfər mütəxəssisin çalışması kifayətdir; Quran isə, 14 əsr boyunca həmişə yüzlərlə mütəxəssisin onun üzərində işləməsinə baxmayaraq, göstərmişdir ki, tədqiq və ictimad baxımından tükənməz potensiala malikdir. Bu baxımdan Quran təbiətə bənzəyir. Baxışlar genişləndikcə, dərinləşdikcə və tədqiqatlar, araşdırmalar çoxaldıqca yeni-yeni sirlər üzə çıxarır. Quranda aləmin başlanğıcı və sonu haqqındakı təlimlər, hüquq, fiqh, əxlaq, tarixi hadisələr və

təbiətlə bağlı məsələlərin 14 əsr boyunca meydana gəlmiş və köhnəlmiş və günümüzə yetişmiş "baxış"larla müqayisəli şəkildə dəqiq müəlahizəsi həqiqəti aydınlaşdırır.

Baxışlar irəlilədikcə, genişləndikcə, dərinləşdikcə özünü Quranla daha eyniləşdirmişdir; doğrudan da öz Rəsuli-Əkrəmin əbədi möcüzəsi sayılan səmavi bir kitab məhz belə olmalıdır.

Quranın ən böyük düşməni müəyyən bir dövrün spesifik baxışı üzərində dayanmışdır. Necə ki, təbiətlə tanışlığın ən böyük əngəli bu idi ki, alimlər təbiəti tanımanın keçmişdə Aristotel və Platon və s. kimi şəxslər tərəfindən formalaşmış məsələlərdən ibarət olduğunu düşünürdülər.

Qurani-kərimin və hətta Rəsuli-Əkrəmin kəlamlarının sonsuz araşdırma, tədqiq etmə potensialına malik olması və baxışların məhdudlaşdırılmaması öncədən İslamın böyük öndərinin diqqət mərkəzində olmuş və onu öz yaxınlarına xatırlatmışdır. Hz. Rəsul öz sözlərində Qurani müəyyən bir dövrə xas olan baxışla

məhdudlaşdırılmanın düzgün olmadığını dəfələrlə qeyd etmişdir. O aşağıdakı hədisində buyurur:

Quranın zahiri gözəl və batini dərinidir, o müəyyən hüduda və sona malikdir və onun fəvqündə özgə bir hüdud və son vardır, onun heyvətəməzlilikləri qurtarmır və yenilikləri köhnəlmir. ¹

İmam Sadiqdən (ə) soruşuldu: Hansı sirdir ki, Quranın camaat arasında daha çox yayılaraq oxunması və onun üzərində araşdırma və tədqiqatın artması bir daha onun təravətini artırır? İmam bu sualı belə cavablandırdı:

Bu sirrin səbəbi budur ki, Quran müəyyən bir dövr və xalq üçün nazil olmamışdır; Quran bütün zamanlar və bütün insanlar üçündür. Bu baxımdan hər bir dövəmdə yeni və bütün insanlar üçün təzədir. ²

---

¹ "ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ وَبَاطِنُهُ عَمِيقٌ، لَهُ تُخُومٌ وَ عَلَى تُخُومِهِ
"Üsuli-Kafi", c. 2, səh. 599

² "مَا بَالُ الْقُرْآنِ لَا يَزِيدُ بِالنُّشْرِ إِلَّا غِصَامَةً؟ قَالَ (ع)
لَأَنَّهُ لَمْ يُنَزَّلْ لِزَمَانٍ دُونَ زَمَانٍ وَ لَا لِنَاسٍ دُونَ نَاسٍ، وَ

Hz. Rəsul öz sözlərinin dəqiqiliyi ilə qeyd edilərək başqalarına çatdırılmasını təkid edərkən, bu məqamı xüsusilə vurğulamışdır ki, ola bilər məni dinləyən kəs dərkə malik olmasın və yalnız sözü dərk sahibinə ötürməkdə vasitəçi olsun və eləcə də ola bilər dərk sahibi olsun, ancaq hədisi xitab etdiyi şəxs daha dərin baxışa malik olsun.¹

Tarix göstərdi ki, sonrakı dövrlər o həzrətin söylədiklərini dərk etməkdə daha çox fəhm büruzə vermişdir.

İCTİHADIN NİSBİLİYİ

Ardıcıl və təkmilləşmiş baxışların təsiri heç bir yerdə fiqhi məsələlər qədər qabarıq deyildir. İslam fiqhi neçə dövrləri öz arxasında qoymuş və hər bir dövrə xüsusi təfəkkür tərzini hakim kəsilmişdir. Hazırkı dövrün istinbat prinsipləri və qaydaları

"Uyunu əxbar ar-Rza", daş çapı, səh. 239

¹ نَصَرَ اللَّهُ عَبْدًا سَمِعَ مَقَالَتِي فَوَعَاها وَبَلَّغَهَا مَنْ لَمْ يَسْمَعَهَا، فَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ غَيْرِ فَقِيهِ وَرُبَّ حَامِلٍ فِقْهٍ إِلَى مَنْ هُوَ أَفْقَهُ مِنْهُ "Üsuli-Kafi", c.1, səh.403

min il və yeddi yüz il bundan öncə ilə çox fərlənir. Şeyx Tusi kimi min il bundan öncə yaşamış alimlər, şübhəsiz öz dövrlərində tanınmış müctəhidlər olmuş və xalq kütləsi haqlı olaraq onlara təqlid edirmişlər. Onların düşüncə və baxış tərzii, yazdıqları fiqh, xüsusilə də "Üsul" kitablarında tam çılpaaqlığı ilə özünü göstərir. Müəllifinin təfəkkür tərzini göstərən "Üsul" elmində yazılmış Şeyx Tusinin "Uddə" adlı kitabı əlimizdədir. Lakin sonrakı dövrlərin fəqihləri tərəfindən, o tip düşüncə tərzii artıq nəsx edilmişdir. Çünki daha yeni, daha dərin, daha geniş və realist düşüncələr gəlmiş və onun yerini doldurmuşdur. Necə ki, hazırkı dövəndə hüquqi, psixoloji və sosioloji elmlərin inkişafı, fiqhi məsələlər üzərində yeni diqqətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Görəsən o dövürün özünəməxsus təfəkkürünə sahib olan alimləri, müctəhid idilərmii? Və xalq haqlı olaraqmı onlara təqlid edir və onların görüşlərini islami qanunların təyinləşdirilməsi üçün meyar bilirdilər? Cavab müsbətdir. Bir daha soruşulsa ki, bu dövürdə bir tələbə, hicrətin dörd və

beşinci yüzilliyindən bu yana yazılmış bütün kitabları, təlifləri, əsərləri göz ardına vuraraq, özünü beşinci əsrdə düşünərək, Şeyx Tusinin dönəmində alimlərin etdikləri mütalialəri yerinə yetirmək və onların təfəkkür tərzini mənimsəmək istəsə, belə bir şəxs həqiqətən müctəhiddirmi? Ümumi kütlənin ona təqlid etməyə haqqı varmı? Cavab mənfidir. Niyə? Bu şəxslə beşinci əsrin insanları arasında hansı fərq vardır? Fərq buradadır ki, onların yaşadığı dövrdə o təfəkkür tərzini yeganə təfəkkür sayılırdı. Bu şəxs isə, elə bir dövrdə yaşayırdı ki, daha mükəmməl baxışlar həmin təfəkkür tərzinin yerini doldurmuş və keçmiş baxış artıq nəsx edilmiş, öz səlahiyyətini itirmişdir.

Buradan yaxşıca anlaya bilərik ki, ictihad "nisbi", təkmilləşməkdə olan bir anlayışdır ki, hər bir dövərdə özünəməxsus baxış və dərk tələb edir. Bu nisbilik iki şeydən qaynaqlanır: tədqiqat və kəşf üçün islami qaynaqların tükənməz istedadı, ikincisi isə, elmlərin və bəşər düşüncələrinin təbii təkamülü; xatəmiyyətin böyük sirri də elə budur.

